Национальная библиотека
Республики Тыва
им.А.С Пушкина

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 57 (16217) ◇ 2000 чылдың май 25, четверг ◇ Ат салган шагы 20.30 ◇ Садар өртээ 3 рубль.

ДООЗУКЧУЛАР! ӨӨРЕДИЛГЕ ЧЕРЛЕРИ СИЛЕРНИ МАНАП ТУР

БОТТАРЫҢАРДАН ХАМААРЖЫР

Кыштың соогу уттундуруп, четтикпейн манап турганывыс час дүшкен. Дириг бойдус оттуп, кушкаштар ээп чаныр эгелээн.

Школаларда доозукчулар удавас бышкан билиглиг аттестадын холга алырынга белеткенип, доозарынывыс экзаменнерин дужаарлар. Республика миитинге болгаш оон дашкаар-даа дыка хөй өөредилге чөрлери доозукчуларны хүлээп алырынга белен. Бо чылын республикага чурттуң аңгы-аңгы өөредилге чөрлериниче чаже олуттар бергенин билип алыры-биле бистиң корреспондентивис ТР-ниң Эртем болгаш өөредилге чөрлериниң талазы-биле күрүне комитединиң даргазы В. Д. Март-оол-биле ужуражып чугаалашкан.

— Бо чылын бистиң республикага чурттуң аңгы-аңгы болгаш ортумак өөредилге чөрлеринче чаже өөренир олуттар бергенин, Вячеслав Донгакович?

— Бо чылын соңгаар хоорайларже дээди 24 өөредилге чөрлериннен 400 ажыг хире олут бээр деп турар. Тускай адырның аайы-биле биске олуттарны база берген. Кадык камгалал, эм-тан болгаш техниктиг хандырылга яамызынга Тывага 114 олут берген. 130-ин дээди болгаш ортумак милиция школаларынга, прокуратура шугумунче өөренирингe — 22, Айыл чок чоруктуң федералдыг албанынче (АЧФА) — 3 олутту бо чылын абитуриентилерге берген. Россияның Чазааның февраль айда Россияның Өөредилге яамызы-биле дугуржулга-чөпшээрежилге кылып алгаш, чагаа чоруткан бис, Тывага бо адырлар аайы-биле олуттарны бээр кылдыр аан. Бир-ле дугаарында Москваның М. В. Ломоносов аттыг күрүне университеди-биле дугурушканывыс езугаар 12 башкы апрель 24-те келгеш, экзаменнерни хүлээп алган. МКУ бо чылын юридиктиг, эрге-хоойлу, экономика болгаш журналистика факультеттеринче олуттар бербээн болуп турар. Чүге дизе бо факультеттерже мөөрей дыка улуг болган, МКУ-нуң химия, почвоведение, филология, математика, биология, физика, философия, төөгү, география факультеттеринче 120 өөреникчилер дужаагаш, 9 кижи кирип алган. А удавас май 24-те Россияның Улустарының найыралы университеттен башкылар кээр. Ол университетте биске 7 олут берген: юриспруденция—1, экология болгаш бойдус—2, журналистика—2, эмнээр салбырже—1, даг херээнге (горное дело)—1, экономика—1, филология—2-ни берген.

Оон ыңай Красноярскиниң агроуниверситеди биске бо чылын бир-ле дугаар база олуттарны берген. Ол олуттарны бистиң комитет бир-ле дугаар Мөңгүн-Тайга, Тожу кожууннарга, Кызыл кожуунуң Куңгуртугга, Эрзин, Өвүр, Сүт-Хөл, Тес-Хем, Бай-Тайга кожууннарга берген бис. Бо университеттиң экзаменнери чеди айда эгелээр. Оон аңгыда Томскиниң архитектура болгаш тудуг университединче 6 олутту, Москваның күрүнеңиң даг университединче—3, Россияның күрүнеңин эмчи университединче—4 (экзамен Москвага), Улан-Удэниң индустриалдыг техникумунче 11 класс доосканнарга—2 (аттестадында демдектери 3,9 балл чеде берген болза, экзамен чок хүлээп алыр), Саратовтуң күрүне университединиң психология факультединче—3, даштыкы дылдар факультединче—2, немей болгаш өске-даа факультеттерже 3 кижини хүлээп алыр. Новосибирскиниң күрүненің архитектура болгаш тудуг университединче—2, Омскиниң аграр күрүне университединче—5, Санкт-Петербургтуң күрүненің медицина академиязынче—2, Сибирьниң күрүненің медицина университединче—2, Сибирьниң күрүненің технология университединче—5,

(Төнчүзү 4-кү орында).

ЧАЗАК ХҮН БҮРҮДЕ

ХҮН ЧУРУМУНДА: чугула айтырыглар

Тыва Республиканың Чазааның май 23-те болуп эрткен эзлчеглиг хуралынга он ажыг айтырыгны сайгарып чугаалашкан.

Тыва Республиканың Президентизи — Чазак Баштыңы Ш.Д.Ооржак хүн чурумунда кирген айтырыгларны чугаалажып киреринің бетинде чүве чугаалаан. Президент Москвага ажыл-албан кылып база эмнедип турар үезиниң дургузунда ТР-ниң Чазак кежигүннери албан-хүлээлгелерин ак сеткилдиг күүседип, эки ажылдаанын ол демдеглээн. Ооң түңнелинде республиканың экономиказында, социал адырында байдал чүгээр, харын-даа оларның чамдыктары элээн эки көргүзүглерни чедип алган. Политиктиг айтырыгларны чогумчалыг шинтпирлээр тодаргай хемчеглерни алган. Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутаттарының катап соңгулдаларын эрттирген. Хоорайда ам 21 депутат соңгуткан, хурал ажылын эгелээр бүрүн эргелери бар. Республиканың улус ажыл-агыйының бүгү адырларын чогумчалыг удуртуп, башкарып турганы дээш Чазак кежигүннеринге өөрүп четтиргенин Ш.Д.Ооржак илереткен.

Москвага ажыл-албан кылып чораанының кол-кол түңнелдеринге ол доктааган. Россия Федерациязының Президентизи В.В.Путинге ужурашканын улуг ужур-дузалыг болган деп үнелээн. Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң, сан-хөөзүнүң дугайында чугааны ужуражылга үезинде кылган. Тывага деткимче-дузаны Владимир Владимирович чедирерин аазаан. Тывага келириниң дугайында Ш.Д.Ооржактың чалалгазын ол хүлээп алгаш, чайын чеде бээр болган. Бир шак ажыг үргүлчүлээн ужуражылганың үезинде Россияның болгаш Тываның амыдыралынга, ажыл-ижинге хамаарышкан өске-даа чугааны президентилер кылган.

РФ-тиң Президентизи В.Путин май 17-де Төп телевидение дамчыштыр Россияның чонунга медеглел кылгаш, үш кол чугула айтырыгны көдүрген. Ол дээрге соңгулда мурнунда чонга берген аазаашкыннарын боттандырарынче угланган болуп турар. Федерация Чөвүлелиниң ажылын эде көөру. Ук саналды Ш.Д.Ооржак бүрүвү-биле деткип турарын Чазак кежигүннерингe дыңнаткан. Багай ажылдыг губернаторларны болгаш өске-даа ажылдакчыларны албан-дужаалындан хуусаа бетинде ажылындан хостаар дугайында саналды бүрүн чүүлдүгзүнүп көрген. Россияны чеди федералдыг округта үскеш, ында РФ-тиң Президентизиниң бүрүн эргелиг төлөөлекчилерин томуйлаан, бо чаартылганы Шериг-оол Дизижикович деткип турарын Чазак хуралынга чугаалаан.

2001 чылда Тыва Республиканың бюджедин баш бурунгаар санап көргенинің дугайында илеткелди ТР-ниң Сан-хөө яамызының сайыды М.К.Нурзат кылган. 2001 чылда Тыва Республиканың бюджеди орулгалар болгаш чарыгдалдар талазы-биле чеже хире түңнүг болурун ол дыңнаткан. Орулгаларны кандыг үндезиннерден кирип алырын тайылбырлаан.

Чазак кежигүннери санал бергеш, бо айтырыгны чугула көрүп, келир чылдың бюджет төлевилелин хынамчалыг белеткээрин чугаалааннар.

Ш.Д.Ооржак сөс алгаш, 2001 чылдың бюджединиң төлевилелин тургузарын дүргедирин, кончуг быжырымчалыг кылырын саналдааш, келир чылдың бюджединиң дугайында чугааны эгелээн деп санаан. Бюджет төлевилелинің дугайында дараазында болур Чазак хуралынга чугаалажырын шинтпирлээн.

2000 чылда Тыва Республиканың хамаатыларынга халас медицина дузазын чедирер күрүне магадылалының программазының дугайында хуралга чугаалашкан. Бо талазы-биле илеткелди ТР-ниң Кадык камгалал яамызының сайыдының оралакчызы В.Н.Шиирипей кылган. Бо айтырыгже Чазак кежигүннери улуг кичээнгейни салып, орта чарыгдаар акша-көпеек чеже хире болурун тодарадырын чугулалап көрген. Бо политиктиг ужур-дузалыг документиге эдилгелерни, немелделерни киргеш, дараазында хуралга чугаалажыры-биле соңгаарлаткан.

Бай-Тайга кожууннуң девискээринге бо чылдың январьдан май айга чедир он өрт болуп, биче эвес каража-когаралды чедирген. Ынчангаш байдал кожуунда дүвренчиг болуп турар. Хем кежер көвүрүглерни кара өжегээр өрттедип турар, ону үүлгеткеннерни илередип тывар, хемчеглерни алырын чугула деп хуралга санаан. Чазак хуралынга Бай-Тайга кожууннуң девискээринде өрттүң болуп турар чылдагаанларын илередип, моон соңгаар оларны болдурбазының дугайында шыңгыы чугааны кылган.

Чазак хуралынга хүн чурумунда кирген айтырыгларны чугаалашкаш, чогуур доктаалдарны хүлээп алган.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ЧЕТТИРГЕНИН ИЛЕРЕТКЕН

Тыва Республиканың Президентизи Ш.Д. Ооржак май 23-те сарыг шажын философиязының профессору гешэ Джамп Тинлей -биле ужурашкан. Чазак Баштыңының болгаш шажын-чүдүлге конфессиларының удуртукчуларының чаласаны өзугаар Тывага ол келген.

Хүндүлүг аалчы бодунуң бодалдарын чугаалап, оң-биле чергелештир "Чедер" курортка ийи хонуктуг семинар эрттирер деп күзеп турарын чугаалаан. "Ооң-биле-даа болза, Тываның чонунга дуза чедиргенин ол болур. Келир чылдың күзүүнде Ыдыктыг Далай-Лама XIV Россияга келир чадавас. Аңаа амдыгаештан белеткенир ужурлуг бис. Ындыг өөрүнчүг болуушкун Калмыкияның, Бурятияның, Тываның шажын-чүдүлге организацияларының удуртукчуларының күжениишкиннериниң ачызында болур аргалыг"— деп, беседа үезинде ол чугаалаан. Гешэ Тинлей ындыг өөрүнчүг медээни дыңнаткан.

Тыва Республиканың Президентизи эки медээ, чаагай күзээшкиннер дээш өөрүп четтиргенин илередип, аңаа кадыкшылды күзээн болгаш сарыг шажынны улам ыңай нептередиринге деткимче көргүзер бодалдын илереткен. Тыва Республиканың Камбы-лама эргелелиниң төлээлекчилеринге ол чаагай херекке дуза чедиртинген турар дээрзин Ш.Д.Ооржак бүзүреткен. Тываның чонунуң дугайында сагыш салыышкыны дээш башкыга өөрүп четтиргенин база катап илереткен.

Рита САМБУ.

ХЕРЕКСЕЛИ - МАСКА

Техникага артык кезектер элбек турар үелерде дарган кижиниң ажылын шоолуг-ла үнелевес турган. Ам ындыг эвес. Өг-иштиниң этхерекселдеринден эгелээш, дарган кижиге кылдыртпасла ажыл чок апарган.

Бай-Тал суурда дарган Очур-оол Дөрбетти танывас кижи чок. Ол кымның-даа чагындан черле ойталавас. Очур-оол чагыкчының чагын далаш чок ооң сагыжынга кирер кылдыр берип чаңчыккан. Чамдык үелерде дарганның масказының даажы орай кежээге чедир аялгалыбыле дыңналып кээр. Очур-оол Дөрбет езулуг-ла ажылынга бердинген ушевер.

Кан-оол ИРГИТ.

ЧАРАШ АРГА-БИЛЕ

Сумо

Японияның Аомори хоорайга сумога делегей чергелиг чемпионат болуп эрткен. Аңаа делегейиң 17 чурту, ооң иштинде Россияның сумога шилиндек командазы база киришкен.

Тываның Чаан мөгези Аяс Монгуш маргылдаага киришкеш, бодунуң деңзизи — 130 килге чемпион атка төлептиг болган. Ол бир дугаар салыгда Польшаның мөгезин арыг октаан, а дараазында делегей чергелиг Японияның ийи мөгезин тыва хүрештиң буттаар аргаларын ажыглап тургаш, октаан. Түңнел оюнга ол база-ла япон мөгеге таварышкаш, ону чараш арга-биле тиилээш, Россияның шилиндек командазындан үүгле ол чемпион болган.

Бистиң ат-алдарлыг мөгелеривистиң делегей чергелиг сумо хүрешке болуп эрткилээн маргылдааларга улуг-улуг чедишкиннерин Россияның Сумо федерациязының даргазы Борис Антонов үнелеп көргеш, Тывага сумога Россияның шилиндек командазының белеткелин чорударын планнап турар.

Республикага сумо хүрешти сайзырадыр сорулга-биле чоокта чаа ТР-ниң Чазаа ук спортка хамаарыштыр доктаалды хүлээп алган. Баштайгы базымдан-на сумо хүрешке тиилеп эгелээнивис үүгле эгези чадавас.

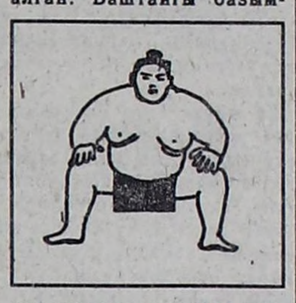

Май 27-28 хүннеринде Москвага Россия чергелиг сумо маргылдаазы база болуп эртер. Аңаа бистиң республикадан Вячеслав Монгуш (85 кг), Аяс Монгуш (130 кг), Маадыр Монгуш (120 кг) база аар деңзиге Сүктер Шимет киржир. Сумога херээжен спортчулардан Кара-Кат Монгуш, Алина Шойдуң база киржир. Бистиң мөгелеривиске ук мөөрейден тиилелгелиг чедип кээрин күзеп каадыңар.

Игорь ДАМДАК.

ЧАГЫГ ЕЗУГААР

Чөвүлел хурал

Эрткен понедельникте төлевилел-шинчилел ажылдарының талазы-биле көрээлиг организацияларның дугуржулга өзугаар кылып чорудар ажылдарының күүселдезиниң дугайында Тыва Республиканың Чөр курлавырларының болгаш чөр тургузуунуң күрүне комитеди коллегия хурал эрттирген.

Амгы үеде Тывакүрчер комитеди-биле дугурушкан көрээ езугаар төлевилел-шинчилел ажылдарын кылып турар организацияларга "Тыва ТИСИЗ" кызыгаарлаттынган харыысалгалыг эштежилге, "Землемер-Метео" КХЭ болгаш өске-даа Чөөн Сибирьниң Тывада бүдүрүлге чөрлери хамааржыр.

Керээ чарган организацияларның кылдынган ажылдарынга хамаарыштыр алырга, "Тыва ТИСИЗ" КХЭ 1930 чер ажыглалының инвентаризациязын азы эмгелел ажылын 530,8 муң рубльге күүсеткен болгаш 304 чер ажыглалынга — 21,5 гага чагыг езугаар күүседир ужурлуг ажылдарның материалын дужааган.

2000 чылда чижек-хемчээл езугаар федералдыг бюджеттен чүүл-бүрү 213 ажылдарның чарыгдалынга 2480 муң рубльди аңгылаары көрдүнген.

Ниитизи-биле чөвүлел хуралга чаңгыс айтырыгны көрген болгаш аңаа хамаарыштыр кыска дыңнадыгны Тывакүрчер комитединиң чер политиказының талазы-биле килдис эргелекчизи П. В. Халагаев кылган. Ук айтырыгга хамаарыштыр кылган илеткелди коллегия кежигүннери хүлээп алгаш, тускай доктаалды үндүрген.

Солка САЙ-ХОО.

Дус. Ол кайдал?

ЭМ ШЫНАРЛЫГ, ЧИИК ӨРТЕКТИГ

Бистиң чурттап чоруур бо үевисте таптыг көрүп көөр болзуусса, чүнү-даа кылып чоруур кижилер бар. Оларның иштики сагыш-сеткилинче кирип чугаалажы бээривиске, боттарының күзелин, бодап чоруур бодалын чажырбайн чугаалап чоруур ак сеткилдиг кижилер бар. Ындыг кижилерниң ачы-дузазын чон көрүп, өөрүп четтиргенниң чылыг сестери чугаалап чоруур. "Канчаар мөгелөпкеш, акша-төгерикти ушта шаап алыр чоор" — деп, бодап чоруур сайгарлыкчы ат азынган, өөдөжоктар база кайы ковей.

Бир эвес тывынгыр-сагынгыр чурттап, ажылдаар болза, Тыва ышкаш байлак чөр Россияның девискээринде ховар. Ол хиревисте кожууннарда тус черниң чайгаар бүткен бойдус байлаа-биле орулгалыг ажылдап чоруур биче бүдүрүлгелер кончуг эвээш. Чүгле чугай өрттедип турар улусту санаваска аан. Чоокта чаа Эрзин кожуундан келген сайгарлыкчы Анатолий Санаевич Бады-биле ужуражып чугаалаштым. Шынап-ла, солун кижилерниң бирээзи. Амыдыралдың нарын-берге үезинде чонунга ажыктыг, дузалыг ажылды бүдүрүп, кылып чоруур кижи болду. Бодумнуң сонуургаан айтырыгларымны Анатолий Санаевичиге салып, "Шынның" номчукчуларыбыле бодунуң сеткил-сагыжын үлежирин диледим.

— Сайгарлыкчы ажылды кылыр деп бодал баштай канчаар тургустунуп келди, ону чүден эгелединер, Анатолий Санаевич?

— Хостуг садыг дугайында хоойлу үнген соонда чүнү-даа садып чоруур кижилер тыптып келген. Ону көрүп чордум. Кижи бүрүзү бодунуң шыдаар шаа-биле хөделир боор чорду. Ынчалза-даа черчуртувустуң халас чыдар байлаа-биле сайгарлырын бодаан кижилер эвээш боор чорду. Садыг, ларек ажыдып алган улус кайы ковей. Шупту байдалды деңзингүүрлеп көрүп чордум. Эрзин кожуунның девискээринде турар Дус-Хөлдүң дузун уштуп сайгарар айтырыгны шагдала бодап турдум. Ону кожууннуң удуртур-баштаар даргалары-биле дугуржуп чугаалашкаш, оон дус уштуп садып, сайгарарының чөпшээрелин алдым.

— Мооң мурнунда ол-ла Дус-Хөлге дус сайгарып турган кооператив турган деп дыңнаан мен, а силер оларның-биле чижилгелиг ажылдавай тур силер бе?

— Мооң мурнунда Тес-Хем кожууннуң кооперативи турган дээр чораан. Дус-Хөл Эрзин кожууннуң девискээринге хамааржыр боорга, дусту уштуп садарын бо кожууннуң улузунга бүзүрээн. Ынчанмайн канчаар, үндүрүгү Эрзин кожуунга төлээр болгай. Мен ында 1998 чылдан бээр ажылдап келдим, звеномда 7 кижи бар. Дус-Хөлдү 5 чылда арендага алдым. Бир чылда 5 муң рубльдиң үндүрүүн төлээр азы чылда 100 тонна дусту хол-биле үндүр эжип, уштуп тур бис. Ооң-биле чергелештир хөлдү долгандыр ажыглааны дээш аренданы "Чаа-Орук" совхозка база төлеп тур мен.

— Чурттакчы чонга, албан черлеринге, организацияларга садып-ла тур силер ыйнаан, өртөк хөлезини кайы хире болурул, Анатолий Санаевич?

— Дусту хөлден уштуру дыка берге. Борта кандыгдаа техника ажыглаттынмас, чүгле хол-биле сугдан хүүректеп уштур, ону чаңгыс черге бөлгеш, шоодайга савалаар. Ажыл дыка аар, берге. Бис дустуң өртээн улгаттырбайн тур бис. 1 килограмм дустуң өртээ 1,50 рубль, азы 1 тоннада 1500 рубль боор-дур. Дустуң арыының дугайында чугаалаан-даа херээ чок, шил дег арыг.

— Дус-Хөлдүң дузун эм шынарлыг дус деп дыңнаан мен, ооң дугайында чүнү чугаалап болур силер?

— Бо хөлдүң дузун аъш-чемге ажыглаарга, кижиниң кадыкшылынга кончуг ужур-дузалыг. Бодунуң шынарының талазы-биле хөл дузу далай дузундан черле ылгалбас. Дус-Хөлдүң минералдыг дузунда магний, кальций, бром, йод, калий дээш, өске-даа бүдүмелдер бар. Бо дусту чемге ажыглаарга, тыныш органнарының оруктарының, чем хайылдырар органнарның, нерв системазының болгаш чүстерниң аарыгларын эмнээрингe ажыктыг дээрзин шаандагы сарыг шажынның ламалары бадыткап чораан, ону бистиң эртемденнеривис база тодараткан, тускай документ менде бар.

Бистиң тус черниң чурттакчыларында ол хөлдүң дузун ажыглап чораан кижилерде гастрит, холецистит, язва аараан кижилер чок болуп турар. Эң-не кол чүве — бо дусталган йодтуң составы дыка улуг, организмни янзы-бүрү аарыгларга удур тургузарынга турушту быжыглаар. Сөөлгү чылдарда тускай рецепт езугаар зоб, ангина, гайморит болгаш бронхитти эмнээрингe ажыглап эгелээн. Эки эмненип алыр деп бодаар болза, чайын хөлдүң чанынга 5-7 хонук дыштанып эмненирге эң-не ажыктыг.

— Уштуп алган дузуңарны кайда садып, канчаар сайгарып турарыңарны номчукчуларга таныштырып көрүңөрем, Анатолий Санаевич?

— Бо хөлге эмненири Чедер, Дус-Хөл (Таңдының) хөлдериннен шынары эки болуп турарын чон чугаалажып турар. Бистиң дузувусту Кызыл хоорайда "Азас" магазинде, төп рынокта садып турар. Бир эвес сонуургалдыг кижилер бар болза, оон садып алгаш, чемге ажыглап шенеп көрүңер.

— Бир эвес бо хөлдүң дузун садып алыр дээндир, силерни кайыын тып алырыл, Кызылда тускай складыңар бар бе?

— Дусту колдуунда бүдүрүлгелер таварыштыр сайгарып турар бис. Кызылда тускай көрдүнген склад чок. Бир эвес мээң-биле харылзажыр сонуургалдыг улус бар болза, мээң адрезим бо: **Эрзин суур, Норбу Артур кудумчузу, 9, кв. 3, телефон 22-3-91.**

Баш бурунгаар мээң-биле телефон дамчыштыр харылзажып болур. Чайын ажыл хүнүнде Дус-Хөлге турар бис, Эрзинниң "Чаа-Орук" совхозка чеде бээрге-ле, хөлдү айтып бериптер. Чагаа дамчыштыр харылзажып, чагыг киирип база болур. Бис дусту шоодайга савалааш, белеткеп турарывысты баш удур сагындырып каайн. Эм шынарлыг, эки дус бар дээрзин утпаңар.

Сергей ХЕРТЕК чугаалашкан.

Мөөрей

"СТАРТИНЭЙДЖЕР-2000"

Чоокта чаа В. Кок-оол аттыг хөгжүм-шин театрынга "Стартинэйджер-2000" танцы мөөрейи болуп эрткен. Чылдың-на чаңгыс өзугаар бо мөөрей республика чергелиг эртип турган. А бо чылын ук мөөрейниң бир-ле дугаар девискээрлер арызынга эрткенин база бир чаа үүл болган. Аңаа Бай-Тайга, Бик-Хем кожууннардан, Кызыл хоорайдан, Хакасияның Саяногорскиден, Красноярск крайдан танцы болуктери келген.

Чыылганнар Кызылдың "Алантос" бөлүүн, "Хаай-Скай", "Боиз", "Ангелочки", "Мистер-дэнс", "Эйдж-сити", Саяногорскиден "Визит", Красноярскиниң Елена Черныхтың танцы бөлүүн, Бай-Тайгадан "Дифференц" болгаш өске-даа бөлүктерни улуг сонуургал-биле көрген.

Тус конкурстуң түңнелинде гран-при шаңналын бистиң тыва "Эйдж-сити" бөлүү чаалап алган. Бирги чергенин дипломунга "Мистер-дэнс", ийнги-үшкү черлерниң дипломнарынга республикада ат-сураа билдингир "Ангелочки" база "Визит" (Саяногорск) бөлүктери тус-тузунда үлешкеш, суй белек болгаш акша шаңналынга төлептиг болганнар.

Эң-не эки танцы салыкчылары болгаш эң көрүштүг танцы дээш Ая Мөңге, Олег Даваа, Алена Дөңгүр-оол оларга база Бии-Хем кожуундан Валентина Кыргыска, Кызылдан Эртине Коңгарга тускай шаңналдарны байырлыг байдалга тывыскан.

Красноярск болгаш Хакаснядан келген аалчылар байыр чедирип чүве чугаалааш, тыва чоннуң биче сеткилдиин, хүндүлээчелин магадаан. Мөөрейниң төнчүзүнде Тываның болгаш Хакасияның күрүне туктарын солушканының соонда, Тываның уран талантыларын Хакасияже чалаан. Тус кежээге деткикчилерниң саны база арбын болган.

Урана БАЗЫР-ООЛ.

2000 ЧЫЛДА ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ РЕСПУБЛИКА БЮДЖЕДИНИҢ ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Дээди Хурал 2000 чылдың март 31-де бадылаан

1 чүүл. 2000 чылда Тыва Республиканың республика бюджедин орулгалар талазы-биле 1226533 рубль түнге база чарылгалар талазы-биле 1226533 муң рубль түнге бадылаар.

2 чүүл. 2000 чылда Тыва Республиканың бюджединиң орулгаларын:

Кызыл хоорайның девискээринде бүруткеткен аралаштырып харылзаштырар ажыл-чорудулга кылып турар бүдүрүлгелериниң, а ол ышкаш биржаларның, брокер контораларының орулгаларынга (арыг орулгага) үндүрүүнүң 5 хуу хемчээлиниң;

Кызыл хоорайның девискээринде бүруткеткен арткан бүдүрүлгелерден болгаш организациялардан – 4 хуу хемчээлиниң.

Кызыл хоорайның девискээринде бүруткеткен, организас-эрге-хоойлу хевирлеринден болгаш өнчүүнүң хевирлериинден хамаарылга чокка төлээлекчилериң барааннарга (ажылга, ачы-дузаларга) немелде өртек-үнеге орулгаларының үндүрүүнүң 7 хуу хемчээлиниң;

Кызыл хоорайның девискээринде бүруткеткен төлекчи-хуу кижилериниң олча-ажык үндүрүүнүң орулгаларының 42 хуу хемчээлиниң;

аъш-чем чиг эдинден этил спиртинге, водкага база ликер-водка кылыгларынга, Тыва Республиканың девискээринге бүдүрүп кылып турар спирт бар болуп турар эзилдиргелерге акцизтерге – орулгаларның 50 хуу хемчээлиниң;

Тыва Республиканың девискээринде бүдүрүп кылып турар ювелир болгаш таакпы кылыгларынга акцизтерге – орулгаларның 100 хуу хемчээлиниң;

Россия Федерациязының база Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга дүүштүр чөпшээрел алганы база бүруткеткени дээш кирер чыылда акшаларның;

оларның организас-эрге-хоойлу талазы-биле хевирлериинден хамаарылга чокка, Кызыл хоорайның девискээринге бүруткеткен бүдүрүлгелериниң, төлекчилериниң эт-хөреңгизинге Россия Федерациязының база Тыва Республиканың хоойлузунда доктааткана төлевир хемчээли езугаар санаан түннериниң — 50 хуу хемчээлиниң;

даштыкы акша демдектерин болгаш даштыкы акшада айтып көргүскен төлевир документилерин садып алырынга үндүрүгден орулгаларының 40 хуу хемчээлиниң күсели-биле;

садыг-саарылгалар үндүрүүнүң орулгаларындан – 40 хуу хемчээлиниң;

юридиктиг эргелиг албан черлериниң каттышкан орулгазынга чаңгыс аай үндүрүгден – Тыва Республиканың хоойлужудулгазында доктааткан нормативтер-биле;

ажыл-чорудулганың тодаргай хевиринге онааган орулгага чаңгыс аай үндүрүгүнүң — Россия Федерациязы биле Тыва Республиканың хоойлужудулгазында доктааткан нормативтери езугаар;

республика өнчүзүнде туруп турар акциялар талазы-биле дивидентилериниң, а ол ышкаш республика өнчүзүн арендага дужааганындан орулгаларның;

ниити делгереңгей казар байлактарны казып тыпканы дээш төлевирден ангыда, чер иштиниң байлактарын ажыглааны дээш төлевирлериниң — Россия Федерациязы биле Тыва Республиканың күштүг бооп турар хоойлужудулгазында доктааткан нормативтер езугаар санаан түннериниң 25 хуу хемчээлиниң;

төпчүткен хемчеглерни акшаландырары-биле республика бюджединде чыгдынган кезээнге хоорайларның болгаш суурларның черлери база көдээ ажыл-агый ужур-уткалыг черлер дээш чер үндүрүүнүн болгаш аренда төлевириниң;

арга-арыг фондузун ажыглааны дээш аренда төлевириниң орулгаларының 100 хуу хемчээлиниң;

Россия Федерациязы биле Тыва Республиканың күштүг бооп турар хоойлужудулгазынга дүүштүр республика бюджединче шилчидер ужурлуг өске-даа үндүрүглериниң, кирер акшаларның, каайлыларның болгаш өске-даа төлевирлериниң күсели-биле тургузарын доктаадыр.

3 чүүл. Бо Хоойлунуң 2, 12 чүүлдеринде доктаатканы езугаар тырткан акшаларның нормативтерин (хууларын) сагыр сорулга-биле 2000 чылда Тыва Республиканың бюджет системазынга киир санаар федералдыг үндүрүглерни болгаш чыыр акшаларны Тыва Республиканың республика бюджеди-биле база кожууннарның, Кызыл биле Ак-Довурак хоорайларның бюджеттериниң, Россия Федерациязының Саң-хөө яамызының Тыва Республика талазы-биле Федералдыг казначейство органнарының аразында хуваар.

4 чүүл. Чер үндүрүүнүң болгаш 2000 чылда хоорайларның база суурларның чери дээш аренда төлевириниң төлекчилери айтыкан төлевирлерни оларны Тыва Республиканың бюджет системазының деңнелдериниң аразында дараазында нормативтер-биле:

хоорайларда болгаш ажылчын суурларда черлер дээш: Тыва Республиканың республика бюджединче – 20 хуу;

көдээ ажыл-агый ужур-уткалыг черлер дээш: Тыва Республиканың республика бюджединче — 10 хуу; кожууннарның бюджеттеринче – 90 хуу кылдыр айтыкан төлевирлерни бүрүн хемчээли-биле Россия Федерациязының Саң-хөө яамызының Тыва Республика талазы-биле Федералдыг казначейство органнарының саннарынче шилчидип бээр.

2000 чылда чер үндүрүүнүң база хоорайларның болгаш суурларның черлери дээш аренда төлевириниң Тыва Республиканың бюджединче шилчидип турары акша-хөреңгилерин Тыва Республикага хөрзүннүң дүжүткүрүп бедидериниң Күрүне программазының хемчээли-биле хемчеглерни чорударынче, минералдыг чемишчидилгелерни база үнүштериниң химиктиг камгалалының херекселдерин садып алырын акшаландырарынче, чер кадастрын чорударынче база чер тургузуун болгаш черни ажыглаарын экижидер талазы-биле хемчеглерже көдээ ажыл-агыйга ажыглаар черлерни үндезини-биле экижидеринче, агрохимиктиг ажылдарже угландырар.

Айыткан акша-хөреңгилерни бээриниң чурумун Тыва Республиканың Чазаа тодарадып айтыр.

5 чүүл. 1999 чылда күштүг бооп турган чер үндүрүүнүң база аренда төлевириниң хемчээлдерин черниң бүгү-ле бөлүктеринге 2000 чылда 1,2 коэффициент-биле ажыглаар.

6 чүүл. Дөзүнден кезип алыр кылдыр чөпшээреп берген ыяш дээш төлевириниң күштүг бооп турар эң кудуку хемчээлин 1,2 коэффициентилиг кылдыр доктаадыр.

7 чүүл. 2000 чылда арга-ыяш фондузун ажыглааны дээш аренда төлевирин арга-ыяш курлавырларын камгалаар база арга-ыяшты катап өстүрер талазы-биле хемчеглерже угландырар.

8 чүүл. Республика өнчүзүнде туруп турар эт-хөреңгини арендага дужааганындан орулгаларны, ЯК-42 самолетту арендага дужааганындан кирген орулгалардан база эртем организацияларының, кадык камгалал организацияларының, культураның күрүне албан черлериниң болгаш республика өнчүзүнде туруп турар күрүненің өске-даа албан черлериниң эт-хөреңгизин арендага дужааганындан орулгаларын 2000 чылда орулгаларның болгаш чарыгдалдарның сметазынга үндезилээш, Тыва Республиканың республика бюджединиң орулгаларынга бүрүн хемчээли-биле киирерин барымдаалаар болгаш айыткан албан черлериниң база организацияларның орулгаларының база чарыгдалдарның сметаларынга бүрүү-биле айтып көргүзер. Ынчаарга кирген орулгаларны айыткан организациялар, ооң иштинде бо Хоойлунуң 17 чүүлүнде доктааткан түннерден ажыр оларның материал-техниктиг баазазын ажаап-тежээрин база хөгжүдерин бюджеттен акшаландырарының немей кирер дөзү кылдыр айыткан организациялар ажыглаар болгаш Россия Федерациязының Саң-хөө яамызының Тыва Республика талазы-биле Федералдыг казначейство эргелелинде айыткан организацияларның хууда санажыр санын дамчыштыр эрттирер.

10 чүүл. 2000 чылда Республика өнчүзүнде туруп турар Як-42 самолетту арендага дужааганындан орулгаларның — 50 хуу хемчээлин Як-42 самолеттүң капитал септелгезин акшаландырары-биле Тыва Республиканың Күрүне өнчүзүн эргелеп-башкарар күрүне комитединге шилчидип бээр.

11 чүүл. 2000 чылда Тыва Республиканың республика бюджединге кол-кол дөстер талазы-биле орулгаларның киреринде дараазында түннерге өөренип көөр:

	(муң рубль)
Үндүрүг орулгалары, шупту	59336
Ооң иштинде:	
Бүдүрүлгелерден болгаш организациялардан орулгага (арыг орулгага) үндүрүг	676
Хуу кижилерден олча-ажык үндүрүү	21385
Немелде өртек-үнеден үндүрүг	4558
Акцизтер	7646
Ооң иштинде:	
Водкага, ликер-водка кылыгларынга	7600
Ювелир кылыглары	40
Чөпшээрел бээринден база бүруткеткенинден кирер акша	1253
Даштыкы акша демдектерин база даштыкы акшада илереттинген төлевир документилерин садып алырынга үндүрүг	82
Садыг-саарылгалардан үндүрүг	12478
Каттышкан орулгага үндүрүглер	599
Бүдүрүлгелериниң эт-хөреңгизинге үндүрүглер	7173
Бойдус курдавырларын ажыглааны дээш төлевирлер	3492
Ооң иштинде:	
Чер иштиниң байлаан ажыглааны дээш төлевирлер	2728
Арга-ыяш фондузун ажыглааны дээш төлевирлер	100
Арга-ыяш фондузун ажыглааны дээш аренда төлевири	100
Чер үндүрүү	664
Үндүрүг эвес орулгалар, шупту	1735
Ооң иштинде:	
Күрүне өнчүзүнде туруп турар эт-хөреңгиден азы ажыл-чорудулгадан орулгалар	1235
Олардан:	
күрүнеге хамааржыр акциялар талазы-биле дивидентилер	35
Күрүне өнчүзүнде турар эт-хөреңгини арендага дужааганындан орулгалар	1200
Администрация шугуму-биле төлевирлер болгаш чыыр акшалар	10
Торгаал хемчеглер, каражаны эгидери	483
Үндүрүг эвес өске-даа орулгалар	7
Өске деңнелдериниң бюджеттеринден саң-хөө дузазы, шупту	1164545
Девискээрлерни саң-хөө талазы-биле деткииринин Федералдыг фондузунуң акша-хөреңгилери (трансферттер)	1099545
Ооң иштинде:	
Чурттакчы чонну, социал адырның база чуртталга-коммунал ажыл-агыйның бүдүрүлгелерин болгаш организацияларын хандырары-биле чүүк сөөртүү эвээш хуусаалыг	
Кыдыкы Сонгу чүктүң районнарынга база аңаа деңнээн черлерге нефть болгаш нефть продуктуларын, одаар чүүлдү болгаш аъш-чем аймаа барааннарны (акцизке хамааржырындан аңгызын) садып алырын база сөөртүп чедирерин күрүнеден саң-хөө талазы-биле деткиири	75000
Девискээрлерни хөгжүдер талазы-биле программаларны акшаландырарынга девискээр хөгжүлдезиниң фондузунуң акша-хөреңгилери	65000
Республика бюджединиң саң-хөөзүнүң иштики карылгазын дуглаар дөстер	917
Ооң иштинде:	
Республика өнчүзүнде туруп турар эт-хөреңгини сатканындан кирер акша орулгалар	343
республика өнчүзүнде турар организацияларны хуужутканындан кирер акша орулгалар	574

12 чүүл. 2000 чылда кожууннарның, Кызыл биле Ак-Довурак хоорайларның бюджеттеринче дараазында федералдыг үндүрүглерден:

организас-эрге-хоойлу хевирлериинден ылгал чокка, аралаштырып харылзаштырар ажыл-чорудулга кылып турар бүдүрүлгелериниң, биржаларның, брокер контораларының, а ол ышкаш чээли болгаш камгаладылга организацияларының орулга (арыг орулга) үндүрүүнден кожууннарның болгаш Ак-Довурак хоорайның бюджеттеринче – 27 хуу хемчээл-биле; Кызыл хоорайның бюджединче – 22 хуу хемчээл-биле;

видеосалоннарның (видеокөргүзүглериинден) орулгаларга, видео болгаш аудиокассеталарны хөлезилериинден база оларга бижидилгелерден үндүрүг – 55 хуу хемчээли-биле; оларның организас-эрге-хоойлу хевирлериинден хамаарылга чокка, арткан бүдүрүлгелерден болгаш организациялардан Ак-Довурак хоорайның бюджединче – 19 хуу хемчээл-биле, Кызыл хоорайның бюджединче – 15 хуу хемчээл-биле;

хуу кижилериниң олча-ажык үндүрүүнден (кожууннарның база Ак-Довурак хоорайның бюджеттеринче – 84 хуу хемчээл-биле, Кызыл хоорайның бюджединче – 42 хуу хемчээл-биле;

Тыва Республиканың девискээринде бүдүрүп, кылып турар барааннарга (ажылдарга, ачы-дузаларга) немелде өртек-үнеге үндүрүгү организас-эрге-хоойлу хевирлериинден болгаш өнчүүнүң хевирлериинден ылгал чокка, төлекчилерден – кожууннарның база Ак-Довурак хоорайның бюджеттеринче – орулгаларның 15 хуузу хемчээл-биле;

арага-водка, ювелир болгаш таакпы кылыгларындан аңгыда барааннарга акцизтерден – орулгаларның 100 хуузу хемчээл-биле;

чөпшээрел бээринден болгаш бүруткеткенинден кирер орулга акшалардан – Россия Федерациязының база Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле дүүштүр;

садыг-саарылгалар үндүрүүнден орулгаларның 60 хуу хемчээли-биле;

юридиктиг эргелиг албан черлеринге каттышкан орулгага чаңгыс аай үндүрүг – Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле доктааткан нормативтер-биле;

юридиктиг албан чери тургуспайн, сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы боттандырып турар хуу кижилерден каттышкан орулгага чаңгыс аай үндүрүгү — 100 хуу хемчээл-биле;

ажыл-чорудулганың кандыг-бир хевирлеринге онааган чаңгыс аай үндүрүгү — Россия Федерациязының база Тыва Республиканың хоойлужудулгазында доктааткан нормативтер-биле;

бүдүрүлгениң эт-хөреңгизинге үндүрүгден – кожууннарның болгаш Ак-Довурак хоорайның бюджеттеринче, Россия Федерациязының база Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле дүүштүр күштүг бооп турар төлевир хемчээли-биле Кызыл хоорайның девискээринде бүруткеткен бүдүрүлгелериниң эт-хөреңгизинге үндүрүг талазы-биле санаан түннериниң 50 хуузун Кызыл хоорайның бюджединче;

хуу кижилериниң эт-хөреңгизинге үндүрүгден – Россия Федерациязының база Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга дүүштүр;

ниити нептереңгей казар байлактарны казып алганы дээш төлевирден аңгыда, чер иштиниң байлаан ажыглааны дээш төлевирлерни – Россия Федерациязының база Тыва Республиканың күштүг бооп турар хоойлужудулгазында доктааткан нормативтер езугаар санаан түннеден 100 хуу хемчээли-биле;

арга-арыг үндүрүглериниң – орулгаларның 60 хуу хемчээли-биле;

суг объектилерин ажыглааны дээш төлевирлерни – орулгаларның 30 хуу хемчээли-биле;

муниципалитет өнчүзүнде турар эт-хөреңгини арендага дужааганындан кирер орулгалардан;

Россия Федерациязының база Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле дүүштүр кожууннарның, Кызыл биле Ак Довурак хоорайларның бюджеттеринче шилчидер ужурлуг өске-даа үндүрүглериниң, чыыр акшаларның, каайлыларның болгаш өске-даа төлевирлериниң күсели-биле дараазында федералдыг үндүрүглерден кирер акша орулгаларны 2000 чылда шилчидер.

13 чүүл. Россия Федерациязының Үндүрүг кодекизиниң бирги кезээниң 16-гы база 18-ки бөлүктеринде айыттынган өске-даа торгаалдарның үндүрүг хемчеглериниң чогуур үндүрүгге болгаш чыыр акшага хамаарыштырып болбазы түнүн тус чер бюджеттериниң 50 хуузунуң түнү-биле тус чер бюджеттеринче шилчидер.

14 чүүл. Бо Хоойлунуң 1-ги база 2-ги чүүлдери-биле бадылаттынган түннери-биле республика бюджединге орулгаларның киреринин хандырар сорулга-биле Россия Федерациязының Конституция судунуң шиитпири-биле дүүштүр Россия Федерациязының Хамааты кодекизиниң 855 чүүлүнүң 2-ги пунктузунга өскерилгелерни киргижеге чедир үндүрүг төлекчизинге кирген бүгү-ле негелделерни хандырарда, ооң санында акша-хөреңгилер чедишпес болганда, бюджетке болгаш күрүненің бюджеттен дашкаар фондуларынга төлевирлерни көрген төлежилге документилериниң талазы-биле акша-хөреңгилерни үндүр бижиирин, а ол ышкаш күш-ажылчы кереэ (контракт)-биле ажылдап турган улус-биле ажыл төлевирин санажырда, акша-хөреңгилерни шилчидерде азы бээрде, Россия Федерациязының Хамааты Кодекизиниң айыткан чүүлү-биле бирги база ийиги эзелчегге хамаарыштырган төлевир акшаларны шилчиткениниң соонда, айыткан документилериниң киргениниң календарьлыг эзелчээнииниң чурумун барымдаалаар.

15 чүүл. Тыва Республиканың Чазааның бүрүн эргелиг органнарынга Тыва Республиканың республика бюджединге үндүрүглерни (чедир төлевээн акшаларны) төлээри-биле организацияларның хүлээлгелериниң база хуу кижилериниң олча-ажык үндүрүүнден болгаш садыг-саарылгалардан үндүрүгден аңгыда, оларның дужааганы продукциязын болгаш чедирген ачы-дузаларын төлээри-биле Тыва Республиканың республика бюджединиң акша-хөреңгилериниң алыкчыларының хүлээлгелериниң талазы-биле (санаашкыннарны) чорударын чөпшээрээр.

16 чүүл. Тус чер бюджеттеринге үндүрүглерни (чедир төлевээн өрелерни) төлээри-биле организацияларның хүлээлгелериниң база хуу кижилериниң олча-ажык үндүрүүнден болгаш садыг-саарылгадан үндүрүгден аңгыда, оларның дужааганы продукциязын болгаш чедирген ачы-дузаларын төлээри-биле тус чер бюджеттериниң акша-хөреңгилериниң алыкчыларының хүлээлгелериниң талазы-биле санаашкыннарны ынчалдыр чорударын тус черниң бот-башкарылга органнарынга сүмележир.

17 чүүл. 2000 чылда Тыва Республиканың республика бюджединиң чарыгдалдарын:

Тыва Республиканың республика бюджединиң чарыгдалдарының функция аайы-биле бөлүктээшкининиң кезектериниң болгаш иштики кезектериниң талазы-биле 1-ги капсырылга езугаар;

Тыва Республиканың республика бюджединиң чарыгдалдарының ведомство структуразынга 2-ги капсырылга езугаар бадылаар.

18 чүүл. 2000 чылда Тыва Республиканың республика бюджедин күүседип турар үеде Тыва Республиканың Чазаа күрүне эрге-чагыргазының республика органнарының база Тыва Республиканың республика бюджединиң акша-хөреңгилерин дорт ап турар өскелериндаа киирип келгени-биле:

чамдык албан черлерин, хемчеглерни азы чарыгдалдарның хевирлерин акшаландырар талазы-биле бүрүн эргелерин дамчыдып бээри-биле холбаштыр Тыва Республиканың республика бюджединиң чарыгдаларының ведомство тургузуунга;

Тыва Республиканың республика бюджединиң чарыгдалдарының ведомстводан саң-хөө дузаламчызының (трансферттернің) кирер акшаларны барымдаалап тургаш, кварталдап хуваганынга дүүштүр Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылга органнарынче ай санынче шилчидип берип турар.

Тыва Республиканың муниципалитет тургузугларын саң-хөө талазы-биле деткииринің Республика фондузундан үндүрүп берип турары, Кыдыкы Сонгу чүктүң районнарынче болгаш чурттакчы чонну, бюджет адырларының бүдүрүлгелерин база организацияларын болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агыйын хандырары-биле чүүктер сөөртүү кыска хуусаалыг оларга деңнээн черлерже нефтини, нефть продуктуларын, одаларны болгаш аъш-чем барааннарын (акцизтерге хамааржырындан аңгызын) садып алырын база сөөртүп чедирерин саң-хөө талазы-биле күрүнеден деткиирибиле Тыва Республиканың республика бюджединиң акша-хөреңгилерин бээриниң болгаш чарыгдаарының чурумун бо Хоойлу күштүг болуп эгелээн хүнүнден бээр бир ай дургузунда Тыва Республиканың Чазаа бадылаар.

Тыва Республиканың муниципалитет тургузугларын саң-хөө талазы-биле деткииринің республика фондузунуң күүселдезиниң дугайында сан-медээлерни Тыва Республиканың Чазаа ай санында-ла Тыва Республиканың Дээди Хуралынга киирип турар.

21 чүүл. Тыва Республиканың муниципалитет тургузугларын саң-хөө талазы-биле деткииринің республика фондузунуң акша-хөреңгилерин бо Хоойлунуң 20 чүүлү-биле бадылаан хемчээли-биле Россия Федерациязының база Тыва Республиканың бюджет болгаш үндүрүг талазы-биле хоойлужудулгазының негелделерин кандыг-бир таварылгалар, немелделер болгаш онзагай негелделер чокка күүседип турар, Тыва Республиканың чүгле тус черниң бот-башкарылга органнарынга үндүрүп бээр.

Тыва Республиканың Чазаа бо чүүлдүң бирги кезээ-биле көрдүнген акша-хөреңгилер хосталы берген таварылгада, тус черниң бот-башкарылга органнарынга немелде социал дуза көргүзери-биле оларны чорудуп бээр эргелиг.

22 чүүл. 2000 чылда Тыва Республиканың республика бюджединиң чарыгдалдарының составынга тускай сорулгалыг 65,0 млн. руб. түннүг субвенцияларның республика фондузун тургузар.

Тускай сорулгалыг субвенцияларның фондузун тургузарының 2000 чылда кирер дөзү болза, девискээрлерни хөгжүдер талазы-биле программаларны акшаландырарынга девискээр хөгжүлдезиниң фондузунуң акша-хөреңгилери болурун доктаадыр.

Тускай сорулгалыг субвенцияларның фондузунуң акша-хөреңгилерин 1999 чылдың июнь 19-та "Россия Федерациязының Чазааның 1996—2000 чылларда Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезин күрүнеден деткиир талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында" № 714 доктаалын боттандырарынче угландырар.

23 чүүл. Тыва Республиканың Чазаа Тыва Республиканың муниципалитет тургузуглары-биле кады республика бюджедин база Тыва Республиканың муниципалитет тургузугларының бюджеттериниң 2000 чылда күүселдезин казначейство системазынче шилчидерин хандырар.

Россия Федерациязының Саң-хөө яамызының Федералдыг казначейство органнары Тыва Республиканың республика бюджединиң база тус чер бюджеттериниң күүселдезиниң касса талазы-биле хандырылгазын кереэ езугаар орнун төлээр үндезин-биле боттандырарын доктаадыр.

24 чүүл. Тыва Республиканың Чазаа Тыва Республиканың республика бюджединден саң-хөө дузазын ап турарларның — Тыва Республиканың муниципалитет тургузугларының бюджеттерин эде көөр болгаш хынаар эргелиг.

25 чүүл. Тыва Республиканың республика бюджединиң эрге-ажыктарын камгалаарын база аңаа саң-хөө курлавырларын мөөңнээриниң долузун хандырар сорулга-биле Тыва Республиканың республика бюджединче үндүрүглерни болгаш өске-даа орулгаларны шилчидер деп Россия Федерациязының база Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле доктааткан чурумун Тыва Республиканың бот-эргеделинин чамдык органнары үрээн таварылгада Тыва Республиканың Чазаа "Өске деңнелдериниң бюджеттеринге саң-хөө дузазы" деп кезек-биле Тыва Республиканың республика бюджединден көрдүнген акша-хөреңгилерни шилчидерин, а ол ышкаш бюджет, чээлилерин болгаш кредиттерин бээрин соксадыр эргелиг.

26 чүүл. 2000 чылда Тыва Республиканың Чазаа акшаландырыышкынның кирер дөстери бар турда, муниципалитет тургузугларының бюджеттерин күүседип турар үеде тыптып келир касса талазы-биле түр үзүктелиишкиннерни дуглаары-биле бюджеттен хуу чок чээлилерни эргежок чугула апарган таварылгада Тыва Республиканың республика бюджединден саң-хөө чылының хемчээли-биле Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылга органнарынга үндүрүп берип болур эргелиг.

27 чүүл. Тыва Республиканың бюджединден дедир эгидер кылдыр берген акша-хөреңгилерни ажыглааны дээш төлевирни база оларны төлээри-биле түннерни

(Төнчүзү 3-кү арында).

2000 ЧЫЛДА ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ РЕСПУБЛИКА БЮДЖЕДИНИҢ ДУГАЙЫНДА

(Төнчүзү. Эгези 2-ги арында).

Тыва Республиканың республика бюджединче киирер.

28 чүүл. Тыва Республиканың республика бюджеди биле Тыва Республиканың муниципалитет тургузугларының аразында тускай негелделерниң санаашкынын Россия Федерациязының Саң-хөө яамызының Федералдыг казначействозунуң девискээр органнарын дамчыштыр боттандырып болур.

29 чүүл. Тыва Республиканың муниципалитет тургузугларынга, бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга оларны дедир эгидер кылдыр Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылга органнарының магадылалы (хүлээнгени)-биле бергени, Тыва Республиканың республика бюджединиң акша-хөреңгилерин эгидер хуусааларын сагыварыы база тускай сорулгалыг херээнге эвес, өскээр ажыглааны дээш, а ол ышкаш дедир эгитпес кылдыр муниципалитет тургузугларынга бергени Тыва Республиканың республика бюджединиң акша-хөреңгилерин тускай сорулгазындан өскээр ажыглааны дээш:

Тыва Республиканың муниципалитет тургузугларынга саң-хөө дузазының бүгү хевирлерин бээри кызырлыр ийикпе азы соксаар азы Тыва Республиканың республика бюджединден алгаш, тускай ужур-утказы-биле эвес чарыгдаан акша-хөреңгилерниң түүнүн дедир тыртар;

муниципалитет тургузугларының өрелерин төлээр база тускай ужур-утказы-биле ажыглаан түннерни тыртар сорулга-биле "Өске деңнелдерниң бюджеттеринге саң-хөө дузазы" деп кезек-биле көрүнген акша-хөреңгилерниң кезээнге Тыва Республиканың республика бюджедин кожууннарның, Кызыл биле Ак-Довурак хоорайларның бюджеттери-биле удур-дедир саналашкын кылырының аргазы-биле дедир тыртар.

30 чүүл. 2000 чылдың январь 1-ден эгелеп:

Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылга органнары, бүдүрүлгелер болгаш организациялар Тыва Республиканың республика бюджединден дедир эгитпес база дедир эгидер кылдыр берген акша-хөреңгилерни тускай сорулгазы-биле эвес ажыглааны дээш, 2000 чылда бюджеттиң акша-хөреңгилерин тускай ужур-утказы-биле эвес ажыглаанының хуусаазының дургузунда күштүг бооп турар, Россия Федерациязының Төп банкызының чегдирген акшаландырыышкынын дедир тыртып алыры ийи дакпыр төлевир хемчээлиби-биле торгаалды тыртар;

Тыва Республиканың республика бюджединиң дедир эгидер кылдыр берген акша-хөреңгилерин, үндүрүг чээлилерин киириштир, өй-шаанда эгитпээни дээш, күрүне деткимчезинин бүгү-ле хевирлерин бээри кызырлыр ийикпе соксаар, оон иштинде Тыва Республиканың республика бюджединче үндүрүглер база чыып киирер акшаларны төлээр талазы-биле хуусаазын узадырын болгаш азы хуусаазын үзүктеп бээрин соксадыр;

өреним кол түүнүн, а ол ышкаш Тыва Республиканың республика бюджединин дедир эгидер кылдыр берген акша-хөреңгилерин ажыглааны дээш хууларны төлээр хуусаазын эрттиргени дээш, Тыва Республиканың республика бюджединин акша-хөреңгилерин ажыглааны дээш өренин түүнүн база хууларын төлээр талазы-биле хүлээлгелерни күүседиринин хуусаазын эрттирген бүдүн хүн бүрүзү дээш, Россия Федерациязының Төп банкызының чегдирген акшазын дедир тыртып алыры 2000 чылдың дургузунда күштүг болур төлевир хемчээлин санаар үш үстүн бир хемчээли-биле хөөзүн санаар болгаш ону тыртып алыр;

Тыва Республиканың республика бюджединиң бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга дедир эгидер кылдыр берип турар акша-хөреңгилерни дедир эгидери, а ол ышкаш ол акша-хөреңгилерни ажыглааны дээш төлевир Тыва Республиканың республика бюджединге төлевирлер-биле деңнежир.

31 чүүл. Кыдыкы Соңгу чүктүң районнарынче база оларга деңнээн чүүк сөөртүп чедирери эвээш хуусаалыг черлерже аъш-чемнерни (бараанларны) дүрген сөөртүп чедирерин саң-хөө талазы-биле деткириниң девискээр фондузунуң акша-хөреңгилерин чурттакчы чонну, социал адырның база чурттал-коммунал ажыл-агыйның бүдүрүлгелерин болгаш организацияларын хандырарынга бирги ээлчегде эргежок чугула нефть продуктуларын, одаар чүүлдү, аъш-чем бараанларын (акциэтиглериндеи өскелерив), медикаментилерни болгаш эм-таң аймаан, материал-техниктиг ужур-уткалыг продукцияны база бирги чергеде эргежок чугула аъш-чемге хамаарышпас бараанларны садып алырынга болгаш сөөртүп чедиринге ажыглаар.

Кыдыкы Соңгу чүктүң районнарынче болгаш оларга деңнээн черлерге аъш-чемни (бараанларны) дүрген сөөртүп чедирерин саң-хөө талазы-биле деткириниң девискээр фондузунуң акша-хөреңгилерин чээли чегдирикчилери хууларын Россия Федерациязының Төп банкызының 2000 чылдың дургузунда күштүг болур учет төлевириниң үштүн бир кезээ хемчээл-биле төлээрге, оон дедир эгидер кылдыр үндүрүп бээр.

Кыдыкы Соңгу чүктүң районнарынче база аңаа деңнээн черлерже продукцияны (бараанларны) хуусаа бетинде сөөртүрүн саң-хөө талазы-биле деткириниң девискээр фондузунуң акша-хөреңгилерин бээриниң база ажыглаарының чурумунуң дугайында саавырны Тыва Республиканың Чазаа ажылдап кылгаш, ону бадыладыры-биле Тыва Республиканың Дээди Хуралынга киирер.

32 чүүл. Янзы-бүрү деңнелдиң бюджеттериниң акша-хөреңгилериндеи боттандырып хандырар ужурлуг бюджет хүлээлгелериниң доктаадыры, хоойлужудулга актыларынга бюджет системазының деңнелдериниң аайы-биле чарыгдалдарны акшаландырарының кирер дөстерин кызыгаарлаарын доктаадыр.

Чарыгдалдарны акшаландырарының кирер дөзүн каттыштырган бюджет кылдыр доктаадырын хоруур.

33 чүүл. 2000 чылда Тыва Республиканың республика бюджединге акшаландырыышкынның дөстери-биле хандыртынмаан хоойлужудулга болгаш хоойлу-дүрүм талазы-биле өске-даа нормативтиг актыларны 2000 чылда боттандырып күүсетпес.

Бир эвес хоойлужудулга болгаш өске-даа нормативтиг хоойлу-дүрүм актылары бюджетке акшаландырыышкынның кирер дөстери-биле кезик-чамдык (долу хемчээл-биле эвес) хандыртынган таварылгада, ындыг нормативтиг хоойлу-дүрүм актызының 2000 чылда Тыва Республика бюджединде болгаш муниципалитет тургузугларының бюджеттеринде көрүнген акша-хөреңгилерниң хемчээли-биле күүседир.

Бир эвес боттандырары Тыва Республиканың республика бюджединиң акша-хөреңгилериндеи хандыртынар бюджет хүлээлгелериниң доктааткан хоойлужудулга актылары "2000 чылда Тыва Республиканың республика бюджединиң дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунга республика бюджединиң дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузун ажыглаар.

2000 чылда Тыва Республиканың республика бюджединиң акша-хөреңгилериниң күсели-биле немелде чарыгдалдар хереглээр аараар, а ол ышкаш оон сорулгалыг баазазын кызырып турар хоойлужудулгага болгаш нормативтиг өске-даа хоойлу-дүрүм актыларын чүгле Тыва Республиканың республика бюджединге немелде акша орулгалар кирер чогуур дөстери барда база (азы) 2000 чылда Тыва Республиканың республика бюджединиң тодаргай чүүлдери-биле чарыгдалдарны кызырганда, а ол ышкаш бо Хоойлуга чогуур өскерилгелерни киирген соонда, ынчан боттандырар.

Тус чер бюджеттерин күүседип турар үеде шак-ла ындыг принциптерни ажыглаарын тус черниң бот-башкарылга органнарынга сүмелээр.

34 чүүл. Республиканың бюджет организацияларының болгаш албан черлериниң, республика бюджединиң акша-хөреңгилериниң өске-даа алыкчыларының 1999 чылдың январь 1-де чыглып артып калган өрезин төлээр талазы-биле хемчегларни боттандырарын уламчылаарын Тыва Республиканың Чазаа 2000 чылда уламчылаар.

Бо Хоойлунуң 29,30 чүүлдеринге дүүштүр тырткан акша-хөреңгилерни шилчип келген кредитор өрезин төлээринче угландырар.

35 чүүл. Тыва Республиканың Чазаа "1999 чылда Тыва Республиканың республика бюджединиң дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунуң 31 чүүлүбиле дүүштүр организацияларның үндүрүглер, чыр акшалар, санаан хөөлер болгаш торгаалдар талазы-биле өрелерниң реструктуризациязын 2000 чылда доозарын хандырар.

36 чүүл. Тыва Республиканың республика бюджединден дедир эгидер кылдыр берген акша-хөреңгилерни өй-шаанда эгитпээни база 2000 чылдың январь 1-де байдал-биле оларны ажыглааны дээш хуулар төлээрин узатканы дээш санаан хөөнү база торгаалдар талазы-биле Тыва Республиканың республика бюджединиң мурнунга юридиктиг эргелиг албан черлериниң өрезинин реструктуризациязын Тыва Республиканың Чазаа база бүрүн эргелиг чогуур органнар чорудар.

Тыва Республиканың Чазаа айыткан өрени эде көөрүнүң чурумун тодарадыр.

37 чүүл. Бюджеттиң акша-хөреңгилерин ап турарларның акша-хөреңги талазы-биле хүлээлгелериниң аайы-биле Тыва Республиканың республика бюджединиң акша-хөреңгилеринге акша тыртарын Россия Банк албан черлеринде болгаш (азы) чээли организацияларындан ажыткан, өрелиг улустуң саннарындан, а ол ышкаш Россия Федерациязының Саң-хөө яамызының Федералдыг казначейство органнарында ажытканы, оларның хууда саннарындан суд органнарының күүседир айтыышкыннарынга үндезилээш боттандырар.

38 чүүл. Тыва Республиканың республика бюджеттериниң акша-хөреңгилериниң күсели-биле күүседир ужурлуг керээлерни бюджет албан черлери Тыва Республиканың бюджеттериниң функция тургузуунда (Тыва Республиканың республика бюджединин чарыгдалдарының ведомство бөлүктээшкинде) болгаш экономика талазы-биле бөлүктээшкинде бюджет талазы-биле хүлээлгелериниң оларга бадылап бергени лимиттериниң хемчээли-биле чарар.

Күүседири Тыва Республиканың республика бюджединиң акша-хөреңгилериниң күсели-биле бүдер, керээлерден хамааржыр, бюджеттиг албан черлериниң оларга доктааткан акшаландырыышкыннарындан ажыр хүлээп алганы хүлээлгелерни эрттирип турар саң-хөө чылында Тыва Республиканың республика бюджединиң акша-хөреңгилериндеи төлеттинмес.

Россия Федерациязының Саң-хөө яамызының Федералдыг казначействозунуң органнары Тыва Республиканың республика бюджедин касса талазы-биле күүседип турар үеде, хүлээлгелериниң учедунун чурумун үреп турар, бюджет албан черлериниң чарыгдалдарын төлээрин ара доктаадып каар эргелиг.

Оларның бюджеттериниң күсели-биле акшаландырып турар организациялар болгаш албан черлери-биле чаргылаан керээлерге хамаарыштыр шак-ла ындыг шиитпирлерни хүлээп алырын Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылга органнарынга сүмелээр.

39 чүүл. 2000 чылда Тыва Республиканың республика бюджединиң орулгалыг кезээн күүседип турар үеде, бо Хоойлунуң 11 чүүлүнүң көргени түннерден ажыр немелде орулгалар кирген таварылгада, Тыва Республиканың Чазаа дараазында кезектерни акшаландырарынче 27503 муң түннүг рубльди:

үлетпүрге болгаш тудугга (күрүнениң капитал салыышкыннары) — 19746 муң рубль түүге;

рынок инфраструктуразын хөгжүдеринге (хөгжүлде бюджединге) — 5254 муң рубль түүге;

массалыг информация чепсектеринге, оон иштинде күрүнениң харылзаа болгаш информатика талазы-биле Федералдыг "Тывахарылзаа-информ" деп каттышкан бүдүрүлгезинге кредит өрезин төлээри-биле — 2000 муң рубль түүге;

социал политикага (аныяктар политиказын деткиринге) — 503 муң рубль түүге үндүрүп бээр.

40 чүүл. 2000 чылда Тыва Республиканың республика бюджединиң составынга Тыва Республиканың Хөгжүлде бюджедин 7680 муң рубль түүге бадылаар.

Хөгжүлде бюджедин инвестиция төлевилелдеринге чээли акша бээри-биле, инвестициялаарынга база инвестиция төлевилелдерин магадылалдыг хандырарынга ажыглаар.

2000 чылда Тыва Республиканың Хөгжүлде бюджединиң акша-хөреңгилерин Тыва Республиканың Чазааның доктааткаы чурум езугаар ажыглаар.

41 чүүл. 2000 чылда Тыва Республиканың республика бюджединден акшаландырыышкыннарны бо Хоойлунуң 1 чүүл-биле доктааттынган хемчээлдер-биле:

тускай сорулгалыг субвенцияларның республика фондузун 4-кү капсырылга езугаар;

2000 чылда республика болгаш тус черниң инвестиция программаларының объектилериниң саң-дазызын 5-ки капсырылга езугаар бадылаар.

42 чүүл. Тыва Республиканың Чазаа бо Хоойлу күштүг болуп эгелээн хүнүнден бээр бир ай хуусаада бо Хоойлунуң 1, 11, 17 чүүлдери-биле дүүштүр 2000 чылда Тыва Республиканың республика бюджединиң орулгаларын, чарыгдалдарын болгаш харылгазын акшаландырарының кирер дөстерин хуваап бижээнин бадылаар.

Тыва Республиканың республика бюджединиң орулгаларының каттыштыр киргениниң хемчээли бо Хоойлунуң 1 болгаш 11 чүүлдери-биле доктааткан түннелиглеп элээн хажый берген таварылгада база 2000 чылда Тыва Республиканың республика бюджединиң орулгаларын, чарылгаларын болгаш карылгазын акшаландырарының кирер дөстерин бадылааны хуваай бижээнинге үндезилээш, Тыва Республиканың Чазаа 2000 чылдың чогуур үезинде Тыва Республиканың республика бюджединиң күүселдезинин дугайында отчет-биле кады бо Хоойлу-биле Тыва Республиканың республика бюджединиң көргүзүглерин эде көөр дугайында Тыва Республиканың Дээди Хуралынга квартал санында эргежок чугула таварылгада киирер.

43 чүүл. Тыва Республиканың республика бюджединге каттышкан орулгаларын кирер бо Хоойлунуң 1, 2 чүүлдери-биле доктааткан түннерге улур кажыдыышкынны таварылгада, хоойлужудулгазында көрүнген чурумуу-биле кассаның үзүктелишкинин, дуглаары-биле коммерция банкыларының чээлилерин болгаш бюджет чээлилерин киириштирерин Тыва Республиканың Чазаанга чөпшээрээр.

44 чүүл. Кедээ ажыл-агый бараанларының бүдүрүкчүлериниң, хереглел кооперациязының организацияларының болгаш кедээ ажыл-агый продукциязын болбаазырадыр бүдүрүлгелериниң чиигелделиг чээли бээр фондузундан 10,0 млн. рубльди алыры-биле хүлээнишкин бээрин Тыва Республиканың Чазаанга чөпшээрээр.

45 чүүл. Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай
№ 497
2000 чылдың май 13

Бадыткал

Ыржым булуңда школа

Кундустуг ортумак школа — Каа-Хем кожуунда эң дээре өөредилге черлериниң бирээзи. Оон бадытколы кылдыр ук кожуунга болгулаан "Чылдың башкызы" деп конкурстарга 1998 чылда Кундустуг ортумак школазының эге класс башкызы Рэкса Владимировна Монгуштуң, бо чылын база-ла ол-ла школадан эге класс башкызы Тамара Даваевна Монгуштуң бирги черлерни алгылааны болур. Ийи чыл улаштыр ол башкыларның кожуун чергелиг көрүлделерге эң эки көргүзүглүг болганы — ында башкылар коллективиниң ниити чеднишкини.

Орук аайы-биле эртип-дүжүп турган көөрге, Кундустуг суур дыка ыржым, шыпшың ышкаш. Херек кырында ында амыдырал дыка хайныышкынныг. Ылаңгыя школада. Ону ында культура төвү деп болур. Суурга кандыг-бир байырлал болургала, ында Культура бажыңынга Кундустуг ортумак школазының өөренникчилери башкылары-биле ырлаан, танцылаан, адаиелерге концерт көргүскен, янзы-бүрү темалыг оюннар организастаан турар. Башкы бүрүзүнүң тематиктиг кежээлерге киржири — ук суурда чаагай чаңчыл. Ындыг байырлалдарда эң көскү кижи — Кастаган башкы. Концерттер үезинде баян тыртар-даа, школага дүрген хереглээр чарлал, лозунг парлаар-даа кижи ол. Кылбас, билбес чүвезин чок — дыка-ла идепкейлиг башкы.

Аныяк башкыларга аргасүмезин кадып чоруур хоочун башкылар улус өөредилгезиниң тергиини, 1-ги категориянын башкызы Клавдия Семеновна Москаленкону, 2-ги категориянын башкылары Дыртык Чигжитовна Монгуштуу, Николай Санаа-Байырович Монгушту, Ирина Анатольевна Алимованы маңаа канчап сагынмас боор. Ылаңгыя Клавдия Семеновнаның хуралсуглаа үезинде санал бээри дыка дыннаксанчыг. Езулуг хоочун коктуг деп чүвени кижи оон көөр. Кызымак ажылдап чоруур аныяк башкылар Галина Бойбуевна Чанчыптың (математика), Людмила Анатольевна Салчактың (история) ажылы база ол школада көскү.

Ук Кундустуг ортумак школазының дирекциязы база хөлчок аныяк. Школа директору — чөптүг, шыңгыы Клавдия Накеыл-ооловна Буянды, өөредилге эргелекчизи — баштак, хөглүг Лидия Бидинеевна Тинмей, класстан дашкаар ажылдар талазы-биле эргелекчи — өде-чара Татьяна Ак-ооловна Оюн — олар ук өөредилге черинде "ожуктуң үш дажы" бооп чоруурлар. Клавдия Нарсыл-ооловна школада аныяк башкыларның бирээзи хирезинде, ындыг улуг коллективти эки удуртып чоруур болгаш, чылдан чылче дуржулгазы улгадып олурар. Өөредилге эргелекчизи Лидия Бидинеевна үгле баштаа-биле безин башкы өөрүн бирле чаа үүл кылырынче албадаптар онзагай шынарлыг.

Ам өөреникчилер дугайын бижип көрээл. Бот дугайты ол школага бичии ажылдаан кижи мен. Ынчангаш оларны эки билир мен. Чижээ, 11-ги класстың доозукчуларындан тергиин эки өөредилгелиг Наина Ширин-оол, Света Норбу, Анжела Дараа, Саяна Чалан-оол, Саяна Салчак, Алеша Салчак, Саида Салчак, Галя Богудина дээш, өске-даа класстарда кымнарны чок дээр. Наина Ширин-ооллуң дуңмазы 7-ги классчы Маннана база эки өөредилгелиг. Угбазы 11-ги классчы Наннаның кичээл үезинде чалгаарап олурганын кижи көрбес. Кандыгдаа темадан солун үүлдү боду тып алыр, башкызының чугаазындан кол-кол үүлдерни ыяап бижип демдеглеп алыр. Ажылдап өөренген, кандыг-даа нарын материалды чиик шиңгээдип алыр Наина биле ажылдаары башкыларынга чиик. Ындыг өөреникчилиг болуру башкыга безин чоргааранчыг.

Үстүнде адааным өөреникчилер бо чылын школазын доозуп, амыдыралдың делгем оруунче кирерлер. Амыдыралдың оруу каалама эвес, оңгул-чиңгилдиг, ында көзүлбес "оңгарлар" база бар. Амыдыралга боттарын үргүлчү белеткеп чоруурун, ханы эртем чедип алырын Кундустуг ортумак школазының бо чылгы доозукчуларынга чүрээм ханызындан күзедим.

Шүлүк бижиринге сонуургалдыг, тергиин өөредилгелиг 6-гы классчы Виалета Салчакты маңаа онзалап демдеглээр-дир мен. Бо уругнуң шүлүк бижири утка болгаш тургузуг-даа талазы-биле өскелерге дөмейлешпес. Боду тускай аянныг. Бо чорааш Виалетаның шүлүктерин бижип алыр дээш бажыңынга баарымга, кым-даа чок болганы хомуданчыг. Шүлүк бижиирин кагбазын, солуннарже оларны чорудуп турарын Виалетага сүмелээр-дир мен.

Кундустуг ортумак школазы бодунуң шыдаар шаабиле бот-орулга-чарылгалыг ажылдап турар. Чайгы үеде өөреникчилериниң күжү-биле 15—20 тонна хире сигенни кезип ап, картофель, свекла, морковь, капуста дээн чижектиг ногаа аймаан тарып алгаш, сигенин болгаш артыкшыл ногаазын саткаш, акшазын, тематиктиг кежээлер эрттиреринге ажыглап турарлар.

Борис ОНДАР.

Тыва милициянын 75 чыл оюнга

ЧОНУВУС БИЛЗИН ДЭЭШ

ТАР тургустунгаш чаа-ла 4 чыл чедип турда, 1925 чылда тыва шагдаа албан черин тургусканыңдан бээр 75 чыл оюн Тыва Республиканың иштики херектер албанының ажылдакчылары демдеглеп эрттирер.

Ол байырлалга ИХЯ тускай план-хемчегларни ажылдап кылып чорудуп эгелей берген. Оон бир тодаргай чижээн Чаа-Хөл кожуунга болуп эрткен иштики херектер килдизинин эрттирген хемчеглери бадыткап турар. Апрель 1-ниң хүнүнде иштики херектер килдизи марафон эрттирген. Орта чон-даа хөй болган. Иштики херектер килдизинин начальниги милициянын подполковниги В. О. Куулар аңаа илеткел кылган.

Чаа-Хөлге милиция албанын ажыттынганындан бээр 55 чыл болган оюн база демдеглеп эрттирген. Кожуунга 1945 чылдың январь 16-да шагдаа албанын тургускан. Баштай 6 кижи ажылдап турган. Эң баштайгы даргазы Шожал Түлүш турган.

1946-50 чылдарда биче лейтенант Пюрюна Куулар ажылдаан, оон оглу Виктор Пюрюна адазының изин истеп, милиция шугумунга подполковник эрге чедир ажылдаан, ам бо хүннерде Улуг-Хем кожуун чагырга даргазы болуп ажылдап турар. Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы деп бедик аттың төлептиг эдилекчизи.

1951 чылдан биче лейтенант Майстеренок 1961 чылга чедир ажылдаан, 1961 чылда кожуун дүшкен, Улуг-Хем кожуунның иштики херектер килдизинче шилчиткен. 1989 чылда Чаа-Хөл суурга милициянын салбырын ажыткан. Бирги начальнигинге С. Кыштым ажылдаан база Василий Күжүгет милициянын майорунга чедир ажылдап келген. Олар кайызы-даа хүндүлүг дыштанылгада.

1992 чылда Чаа-Хөл кожуун катап тургустунуп келгенде, иштики херектер килдизин катап тургускан. Баштайгы даргазы милициянын капитаны Виталий Бартына-Сады бо хүннерде ИХЯ-ның килдизинде ажылдап турар. Ада-чурттун Улуг дайынының киржикчизи, ам 80 харлыг Андрей Сундуй фронтудан эвээ келгеш, ССРЭ биле Тыва каттыжып турар үеде ийи күрүнениң кызыгаарынга оон даргазы болуп албан-хүлээлгезин эрттирип келген. 1963-70 чылдарда Чаа-Хөл суурнуң участок төлээзи болуп ажылдаан.

Бо хүннерде ИХК-да 48 ажылдакчы ажылдап турар. 10 кижи дээди эртемниг, 5 кижи милициянын дээди өөредилге черлеринде өөренип турар.

Бистиң кожууннуң шагдаа ажылдакчылары белеткеп алган концертин кожууннуң шупту суурларынга ойнап, чон-биле ужуражылгаларны эрттирер деп турар. Ол кончуг чөптүг, чугула ажыл.

Мөдыр-оол САЯ.
Чаа-Хөл кожуун.

ДООЗУКЧУЛАРНЫ МАНАП ТУРАР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арымда).

Алтайның күрүнеңи медицина университединче—20, Улан-Удэниң инженер-педагогиктиг колледжче—8, Уралдың күрүнеңи юридиктиг академиязынче—8, Сибирьниң күрүне академиязынче—6, Кемерованың күрүнеңи медицина академиязынче—17, Иркутскиниң күрүнеңи көдээ ажылагый академиязынче—3, Новосибирскиниң күрүнеңи медицина академиязынче—6, Иркутскиниң күрүнеңи лингвистика университединче—3, Черногорскиниң технологтуг техникумунче—17, Санкт-Петербургтуң күрүне университединче—2, Москваның күрүнеңи радиотехника, электроника болгаш автоматика университединче—3, Москваның сервис университединче—3 (төлевирлиг), күрүнеңи чер тургузуунуң университединче—3, Россияның биче улустарының чаңчылчаан ус-тывыш технологияларының институдунче—4, Иркутскиниң күрүнеңи башкы институдунче—7, Барнаулдуң пос-таабы техникумунче—6, Новосибирскиниң күрүнеңи экономика болгаш башкарылга академиязынче—10, Москваның экономика институдунче—5, Турцияже—7, Москваның күрүнеңи ветеринария талазы-биле медицинаның күрүне академиязынче—3, Алтайның технология сервис техникумунче—1, Самараның күрүнеңи башкы университединче—4 олуттарны берген. Плеханов аттыг академияже—6-ны, Сибирьниң күрүнеңи автоорук институдунче—2-ни, Санкт-Петербургтуң күрүнеңи инженер-экономика академиязынче—4-ту берген.

Бистиң ТКУ-га хамаарыштыр алыр болза, солун үүл – ТР-ниң Чазаа 2000 чылда киреринің экзаменнериниң дугайында тускай доктаалды үндүрер. Ында бир тускай үүл ТКУ-нуң ректору Н.Г. Дубровский Мөңгүн-Тайга, Тожу кожууннардан, Кызыл кожууннуң Кунгуртугдан оолдар, уруглар университетче дужаап киргеш, доозуп алганының соонда ажылдаар чери бар болурун магадылаан олуттарны бээрин аазап турар. А чогум-на каш олут оларны манап турары ам-даа билдинмес.

— Сөөлгү үеде абитуриентилер дадывыр акшаны ыяап-ла төлеп турар апарган болгай...

— Ийе, дадывыр акшаны төлеп турар апарган. Ындыг-даа болза Москваның күрүне университеди дужаап кирер абитуриентилерден чаңгыс-даа акша албас апарган. Үүге дизе бир эвес Тываның Чазаа чарыгдалының өртээн төлеп бээр болза, чедип кээр бис, а бир эвес төлеп шыдавас болза шуут келбес бис дээн болган. Абитуриентилерден акша алган болза Тываже шуут келбезин шагда-ла дыннадып каан. Ынчангаш Президент Ш. Д. Ооржак МКУ башкыларының чарыгдалын дуглаары-биле бистиң комитетке 200 муң хире рубльди үндүрүп берген. Бир эвес шыны-биле алыр үүве болза, МКУ-нуң төлеп өөренир өртээ бир чылда 5000 доллар, ону бистиң акшаже шилчидерге 145 муң рубль болур.

Дадывыр акшаны үүгле бис эвес, МКУ-нуң башкылары Тюмень, Татарстан, Карелия, Соңгу үүк улустарындан ап турар. Бистиң комитет Москва, Санкт-Петербург дээн чижектиг хоорайлардан 1000 рубльди, а Сибирь девискээринде өөредилге черлеринче дужааган абитуриентилерден кирген 800 рубльди ап турар бис. Үүгле МКУ-же киреркде дадывыр акша төлевес, ону Чазак төлээр деп катап база чугаалап каайн.

Силерниң солунуңар дамчыштыр ада-иелерге чугаалап каарым болза, Москваже чоруур чарыгдалы дыка улуг болур. Бир эвес абитуриент кижи авазы-биле чоруур үүве болза, эвээш дизе-ле, ийи кижиге демир-орук өртээ чаңгыс талазынче-ле 1000 рубль. Бир ай дургузунда аалчылар бажыңынга чурттаарының, чемнениринің өртээн алыр болза 40-50 муң чеде бээр-ледир. Бистиң комитеттиң бюджединде акша эвээш болуп турар. Бир эвес Чазак комитетке дотация акшаны берип турар болза, абитуриентилерден көпеек-даа албас ийик бис. Соңгаартан келгеш экзамен хүлээп ап турар башкыларның ыңай-бээр самолет өртээн Чазак төлеп турар. Арткан ажылдаар шагын, чурттаар, чемненир акшазын бистиң комитеттиң бюджет акшазындан төлеп бээр бис. А абитуриентилерниң киреркде төлээн акшазын республиканың абитуриентилер хүлээп алыр комиссиязынга ажылдаан шагын база шалың акшазын төлеп турар бис.

— Хөй ажы-төлдүг өскүс уругларга чигелделер турар бе?

— Хөй ажы-төлдүг болгаш чартык өскүс уруглардан акша алыр-албазының дугайында айтырыгны комитеттиң коллегиязынга шиитпирлээр апаар бис. А бүдүн өскүс уруглардан чаңгыс-даа көпеек албайн турар.

— ТКУ-да бо чылын чаа күш-культура факультеди ажыттынган-дыр. Моон мурнунда анаа кафедра турган-на болгай...

— Шын, бир талазында, бистиң өөредилге хоойлузунда айытканы үүгле тускай мергежилдиг, эртем-билиглиг болурундан аңгыда, студент кижи бүрүзү мага-бот талазы-биле сайзыраңгай болур ужуруг. Ийи талазында, ол факультетти ажытканы бистиң республиканың хөгжүлдезинге эки деп бодаармен. Республиканың спорт талазы-биле көргүзүглери багай эвес. Ча адары, хостуг хүреш, кик-боксинг, сумо, шыдыраа талазы-биле делегей, Европа чемпионнары бар-дыр. Ол дээрге биске улуг чоргаарал-дыр. Индияда безин спорт талазы-биле ындыг хөй чемпионнар чок-тур ийин. Ынчангаш күш-культура факультединиң ажытканының кол чылдагааны — келир үениң тренер башкыларын өстүрүп алыры, моон-даа соңгаар республиканың адын камгалаар, келир үениң чемпионнарын хөйүбиле илередири болур.

— Бо чылын киреринің дүрүмнеринде кандыг чаартылгалар барыл?

— Чаартылгалар болбаан. Ындыг-даа болза чаңгыс өскерилге бар. Чечен Республикага, Дагестан, Ортаакы Азияга шериг албаны эрттирген болза, ол турган черинден шынызылга ап алыр. Чижээ, бистиң бо шериг киживисти өөредилге черинче хүлээп алырын дилеп тур бис дээн дилег дижик. Шынзылга бар болза, шупту демдектери 3-даа болза, дээди болгаш ортумак өөредилге черинче хүлээп алыр. Изиг точкаларга шериг албаны эрттирген оолдар экзамен дужаап шыдавайн-даа барган болза, белеткел салбырынче өөренир эргелиг. Чурттаар чер болгаш стипендия-биле база хандырар. Кандыг-даа өөредилге черинің ректору шериг соонда оолдарны күзелдин-биле хүлээп алыр болгай.

— Абитуриентилерге чүүү күзөөр силер, Вячеслав Донгакович?

— Бир-ле дугаарында, бодунга бүзүрелдиг болурун. Чедишкинни күзедим.

Урана БАЗЫР-ООЛ.

Солунга үнген материалга хамаарыштыр

УЛУГ ХУРАЛ — ЧОННУҢ ТӨЛӘӘЗИ

Сөөлгү "Центр Азии" солунга Н. М. Антуфьеваның "Улуг Хурал — демократияның тиилелгези бе азы Президентиниң тиилелгези бе" деп материалы үнген.

Ук чүүлге автор ТР-ниң чонунуң Улуг Хуралының тургустунганынга хамаарыштыр бодунуң бодалын илереткен. Ук эрге-чагырга органының катап тургустунуп турарының хоойлуга үндезилеттинген, үндезилеттинмээнинің дугайында ооң сөстерин маңаа катаптавас мен. ТР-ниң чонунуң Улуг Хуралы чогум-на чоннуң күзели-биле тургустунган деп чүвени эрткен соңулдалар көргүскен болгай. Аңаа ТР-ниң чонунуң 70 хуузу киришкен. Бо барымдаа Тыва Республиканың хоойлуларынче өскертилгелер кирип болур чонну төлээлээн кара чаңгыс эрге-чагырга органы — Улуг Хуралдың амыдыралга херектиин көргүзүп турар. Ук органның тургустунганынга хамаарыштыр политиктиг күштерниң үскүлежишкининге сылдап алгаш, Надежда Антуфьева чамдык кижилерниң политиктиг ажыл-чорудулгага киржир эргезинче халдап турардыр. Чижээ, ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржактың өөнүң ишти болгаш оглу база албан-дужаалдыг чамдык даргаларның Улуг Хурал кежигүү кылдыр кире бергенинге ооң таарзынмайн турарынга эптешпес-тир мен. Кижи бүрүзү эктинде борбак баштыг, каяа, кандыг угланыышкынныг ажылдаарын боду билир, ыяап-ла Надежда Мухарбековнадан айтырып алыр эвесле болгай.

Россияның Президентизи Владимир Путин чоокта чаа бодунуң кылган медеглелинде безин Россияның субъектилериниң хоойлузу ооң хоойлузубиле карышкак чок болур ужурлуг деп санаан. ТР-ниң чонунуң Улуг Хуралы чогум-на ындыг угланыышкынныг ажылдаар эрге-чагырга органы болур. ТР-ниң Конституциязынче амгы чоннуң караа-биле көөр үе келген. Хөгжүлде, үе аайы-биле хоойлуларга чаа өскерилгелерни, чаартылгаларны киирери чугула. Мону күүседир дээш Улуг Хурал кежигүннери ылап-ла чоннуң төлээлери бис деп чүвени көргүзүп, амыдыралга хөгжүлделерниң эге базымнарын эскерип, оларны хандыр өөренир, оларның быжыгын сайзыраары дээш ажылдаар ужурлуглар.

Чонну төлээлээн эрге-чагырга органнары амгы ажык-чарлыг үеде эргежок чугула. Кызылдың хоорай чагыргазының Тус чер хуралын тургузуп алыр дээш амдыгаа дээр чадашкан болгай бис. Ону тургузарынга мэривис Ю. Кашин аңаа эвес шаптыктап, шөйүп турар. Чоннуң талазындан контрольдун дыңзып кээринден коргуп турар чадавас.

Чеже-даа үр үе эртсе, чоннуң мергени читпес. Улуг Хурал дугайында шынны сөөлүнде улам дам сайгарып чугаалай бээр. Амдыызында мерген угаанныг, үнелиг политигивис Ю. Кашинни даштыкылар оорлап аппарбазын дээш "кадарчылары" эки хайгааараар ыйнаан.

Борбак ОКТАРГАЙ.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ!

Тес-Хем кожууннуң Самагалдай суурунда чурттап олурар бистиң ачавыс Әртине Мөңгеевич **ЧООДУ** май 28-те 70 харлаан юбилейин демдеглеп эрттирер. Ачавыс бүгү назынында ыяш ажылагый черинге шаңнал-макталдыг ажылдап чораан күш-ажылдың хоочуну. Амгы үеде ол хүндүлүг дыштанылгада. Бистиң ачавыс биче сеткилдиг, чонунга ээлдек, ажыл-ишке кызымак. Уругларын төлептиг кижилер кылдыр өстүрүп каан ачавыска чоргаарланып, төрүттүнген хүнү-биле изиг байыр чедирбишаан, каң дег кадыкшылды, ам-даа хөй-хөй чылларда бистиң аравыска чурттап чоруурун күзедивис.

Чылдар санай ажы-төлүн доруктуруп,
Чымыш ишке үе-шагын эскербейн,
Чеден харны чиик-сергек ажыр базып,
Чедишкинниг ачам күжүр чурттап чору.
Чаагай шакта төрүттүнген ачавыска
Чалыы күштү, кадыкшылды, өөрүшкүнү
Чаптанчыг чаш ажы-төлү күзеп ор бис.

Уруглары, оглу, күдөөлери.

* * *

Чыраа-Бажы суурда тренер башкы болуп ажылдап чоруур бистиң дуңмавыс **Ачын Дыртын-оолович КУУЛАР** май 25-те 30 харлаар.

Төрүттүнген хүнүн таварыштыр изиг байыр чедирбишаан, амыдырал-чуртталгазынга аас-кежиктиг, каң дег кадыкшылды, ажыл-ижинге улуг-улуг чедишкиннерни чүрээвистиң ханызындан күзедивис.

Авазы, угбалары, дуңмаларындан.

ӘӘЛЧЕГАНГ ХУРАА

"Тыва Республиканың Улустуң банкызы" Акционер банк деп ажык акционер нитилел

ӘӘЛЧЕГЛИГ ХУРАЛЫН 2000 чылдың июнь 22-де 10 шакта

Кызыл хоорайның Кочетов кудумчузунда 35 дугаарлыг бажыңга, банкының конторазынга эрттирер деп турар дугайында бодунуң акционерлеринге дыннадып тур.

ЧУГААЛАЖЫР АЙТЫРЫГЛАРЫ:

- 1999 чылдың түүнелдериниң талазы-биле банк президентизиниң отчеду.
- Ревизия комиссиязының даргазының отчеду.
- 2000 чылдың январь 1-де байдал-биле бухгалтер балансызының чыл отчедун бадылаары. "Хакаудит" КХН-ниң аудит фирмазының 2000 чылда аудит хыналдазын бадылаар дугайында.
- Устав капиталының хемчээлин хууда хөреңгизиниң хемчээлинге дүүштүр тургузар айтырыгны шиитпирлээр.
- Банк чөвүлелиниң кежигүннерин соңгууру.
- Ревизия комиссиязының болгаш ревизия комиссиязының даргазын соңгууру.
- "ТР-ниң Улустуң банкызы" АБ-ниң нити хуралынга киржир эргелиг акционерлериниң даңзызын 2000 чылдың июнь 21-де кылдыр доктаадыры.
- "ТР-ниң Улустуң банкызы" АБ ААН-ниң Уставынга өскерилгелерни болгаш немелделерни дугуржуп, чөпшээрежир дугайында дилегге ат салыр төлээ кижини томуйлаар дугайында.

ӨӨРЕНИРИНЧЕ ЧАЛАП ТУР

Республиканың уран чүүл школазы **июнь 5-6-7 хүннеринде 9 шактан 15 шакка чедир** чаа 2000-2001 өөредилге чылында өөренип киреринің шылгалдаларын чарлап тур

Школаның бирги клазынга — **музыка салбырынга** (фортепиано, баян, домбра, скрипка, флейта, труба; тыва улустуң хөгжүм херекселдери).

Үшкү класска — **танцы салбырынга.**

Бешки класска — **чурулга салбырынга хүлээп алыр.**

Танцы болгаш чурулга салбырынга кирер өөренникчилерге интернат бербейн турарын ада-иелерге сагындырып тур.

Херек документилер:

Ада-иениң билдириишкини

Төрүттүнгениниң дугайында херечилел.

Документилерни экзаменнер үезинде дораан хүлээп ап турар.

МАЙ 27-28-тө

Совет Тываның 5 чылы аттыг стадионга болгаш Культураның болгаш дыштанылганың национал парыгынга республиканың **массалыг информация чепсектериниң ажылдакчыларының спартакиадазы** болуп эртер.

Әгеләәри 10 шакта.

Читкенин барымдаалааш...

Кызылдың уран чүүл училищезиниң 1990 чылдың май 25-те **Кара-Сал Чодураа Әрес-ооловичаның** адынга тывысканы НТ сериялыг 0370848 дугаарлыг диплом читкенин барымдаалааш, ону **күш чок деп санаар.**

"Шын" солун дамчыштыр

Бистиң эргим ынак ачавыс **Биче-оол Сержиевич ДОЮНДУПТУ** сөөлгү орукче үдээриниң качыгдалын бистиң-биле үлежип, моральдыг болгаш материалдыг дузаны көргүскен Тыва Республиканың Культура, кино болгаш туризм яамызынга, Тес-Хем, Чеди-Хөл, Әрзин кожууннардан, Кызыл хоорайдан келген төрелдеривиске, чонувуска четтиргенивисти илереттивис.

Уруглары.

Солуп ыстаар...

САЛЫМЫМНЫ ЧЕКТЕВЕЙН КӨР

Манчүрээмниң олбук дег ногаан шыгынга аңдаштанып, ырда кирген алды баштыг Кара-Даг-ның кадыр-берт хаяларынга анай, хураган бажы дозуп, те-чуңма дег маңнап өскен мен. Аныяк чылдарымдан эгелеп ол-бо кожууннарга ажыл-албаным аайы-биле ажылдап, чонумга эвээш-биче-даа болза үлүг-хуумну киирип чордум.

Каяа-даа чорзумза, Манчүрекке чайлап, Кара-Даг баарынга кыштап чораан ада-иемниң аал-ораны каракка чуруттунуп, уйгудушке кире бээр. Ынчан сагыш саарыкталып, олуртунмастай бээр мен.

Пятницада, ажыл шагының соонда, бодумнуң багай "хөлгемни" мунупкаш, Әрзинден үнгеш, даңны атсы чорааш, Манчүректің Соругга чайлага ада-иемниң эртенги ак шайын ижип, хөөреп оргулаар мен. Чаңгыс-ла хүн сагынганым чавырылдырып, ыяш-дажын чыгжып бергеш, улуг-хүнде, сыгыр даң бажында аттанып-каш, Әрзинде аал-ораныма орай дүне чедип, даартазында ажыл-шагында ажылымга тургулаар чордум ийин. Ооң соонда сарыг дыттыг Чадаанага ажылдай бергеш, чай-хос аразында бо-ла чеде бээр турдум.

Оргу-Шөлдү дорт эрткеш, арт кырынга үнүп кээр сен. Ында оваа-даш кырында кошкар бажы салган. Ону "Кошкар-Баштыг арт" дээр. Аттыг чорумалдар боладып ажар. Ең бедик чери ол. Ынчангаш аңаа чон доктаап, колун-чиримин эде тыртып, оваазынга чалбаргаш эртер. Кезек кудургайлааргa, оң талазында алды баштыг Кара-Дагның ең бедик бажының баарында кыштаг турар. Ада-иемниң кыштаа ол.

Шала часкаар, хар эрип карандылай бергенде, Кошкар-Баштыгның кырынга үнүп келгеш, ажы-төлдү агаарладып үндүрүпкеш, бодум оваа чанынга кезек боданып оргулаар мен. Ол чоок-кавыга хой көстүп келзе, ачам ам чортуп кээр деп билип каар мен. Суббота кээрге, ол хоюн артче углай кадарар чаңчылдыг. Үүге дизе ажы-төлүнүң кайыбирээзи албан кээр. Аалда улусту мурнай ол бо арт кырынга уткуп, амырменди солчур.

Кара-Дагның ең бедик бажының кырында, кончуг кадыр, иемдик черде, улуг даштарны чыырыктай чыып тургаш дескилеп каан бүдүп бар чыдар өг орну бар. Аңаа Алдан-Маадырларның хайгыыл өө турган дээрзи чигзиниг чок. Оон башка мындыг бедик, сүүр даг бажында, хат-чыварлыг черге, кым өг тип турган боор.

Бээр углай хой кадарып чораан санымдала бо бедик кырынга албан үнүп кээр турдум. Долгандыр бүгү-ле черлер адышта дег көстүп келир: Хемчик ол чарыы Чыргакылар, Бай-Тайганың меңги бажы, Ак, Манчүрек, Кызыл-Тайга. Ада-өгбелеривистің "Кара-Дагны хана кылып, Оргу-Шөлдү олбук кылып" турганы-даа чөп турган-дыр деп, кижи бодай бээр. Ында бедик черлерге тургузар адагаш бар үүве. Оон арай чавызап бадып орарга, кезек дескилени берген черде кыштаг орну бар. Аңаа мал-маган кыштадып турган хевирлиг. Ынаар үүгле чаңгыс кадыр одуруг үнген. Аттарны олче үндүрүп каарга, кыштаар чер-ле болгай, кайнаар-даа барбас.

Ынчан эки көргүзүглүг болган бөлүк ажылчыннарны "Алдан-Маадыр" совхозтуң удуртулгазы Москвада Ажыл-агый чедишкиннер делгелгезинче чоруткан. Ачам база чораан. Москвалап чораанын аажок солун кылдыр хөөрээр кижи. Ынчан дедир кээрде, Тываже рейсти эрттир олурупкаш, аэропортка бүдүн неделя чурттаан улус эвеспе. "Дүне-даа, хүндүс-даа чоруп, кээп-ле турар. Дүне-даа аъш-чемин садып-ла турар, хүндүс-даа садып-ла турар. Канчап могап-шылавас улус ыйнаан. Харын ол аңдарышкызы (сосисказы) амданныг боор улус чорду ийин деп хөөрээр кижи. "Бо ашак Москвалааш мырыңай семирип калган" деп, авам каттырып орар үүве.

1993 чылдың алды айда Алдан-Маадырларның тура халыышкынының 110 чыл оюн, Президент Ш. Д. Ооржактың дорт удуртулгазы-биле Оргу-Шөлге бүгү Тываның чону болуп көрбээн байыр-наадымны эрттирген болгай. Ол черде ханы уткалыг, көрүштүг тураскаалдарны тургусканынга чоргаарланмас аргам чок.

Ол улуг байырлалды көрүп алыр дээш база ындамында ажы-төлү аңаа чыглып кээрин билгеш, аданем чайлагже орай көшкеннер. Ол чыл төөгүлүг болза-даа, бистерге аарберге чыл болган. Ачам кыштагга-ла чем чиири багай апарган. Аалды чайлагже көжүрүп кааш, Кызылга эмчиледивис. "Чиңге аарыы" деп коргунчуг түүнел үндүрген.

Хемчик аксында "Ажыг-Суг" аржаанынга чорааш чанып ор бис. Оргу-Шөлге чоруп орувуста ачам "кыштагже барыптаалыңар" дидир. Кажан кыштагга машина доктааптарга, сиген аразы-биле ыттар-даа ышкаш үүвелер кажаа артынче чаштына бердилер. А ачам машинадан дүшкеш, ыттарны кыйгырыптарга, кажаа артындан олары, ижин-баары соглуп калган, аскаңайнып маңнажып келгеш, ачамның холбудун чылгап, адырылбайн-на бардылар. Оозу карааңда чаштар бүлдеңейнип келген, ыттарын эргелеткен тур. Доо ол, кайы оранчок Манчүрек бажындан ээзин дилеп, аштап-суксап, бут-даваны аскааже кыштагже бадып кээр ыттарның кончуун көрем. Ачамның сагыжы эндевейн кыштагже тыртылып чораан-дыр деп бодадым. Ап чораан чемивис-биле ыттарны чемгерип алгаш, машинага олуртуп алгаш, улаштыр чорупкан ийик бис. Ачам аарыгга бастырбазын кызып, арыпдоруп баксырап чорза-даа, оолдарын баштап алгаш, Манчүрекке улуг сараат сигенни тургусту-даа.

Октябрь айда "Саян" ансамблиниң артистери Алдан-Маадыр суурга концерт көргүскениниң соонда, артист Каң-оол (ам бистиң аравыста чок) эшөөрүн кыштагда ада-иезинге чедире берген. Ачам аргажок баксырай берген-даа болза, оглунуң эштери артистерни изиг ханнаткан. Олары аалда улустуң мурнунга ойнап бергеннер. Каң-оол моол эжи Баатор-биле игилдээрге, Титов Санчат уяранчыг кылдыр бадырып берди. Өске-даа артистерниң оюнун дыннаан, "Уругларымның ыры-шоорун сөөлгү катап дыннап алыр аас-кежиктиг болдум" дээн муңгаргай үнү, оларга чагыг-сөзү уттундурбас ийин.

Ол ноябрь байырлалының бүдүүзүнде, мээң холумга улуг уйгузун удуй берген. Чыттыр азыратпаан-даа, уе-човуурун төкпээн-даа. Аввыс хөй уругларны өстүрген, буянныг не. Аввыс Солагай Сырбаевна ам-даа сергек, уруг-дарының аразында чагыг-сүмезин берип чурттап чору. Дөртен ажыг чылдар иштинде кады чурттап келген эжи, уругларының адазы эргим болбайн аан. Ол өйлеп-өйлеп "Ачаңар чораан болза..." дээш, чугааланы-ла бээр-дир.

Ачам кыдыраш ишти сактыышкыннарны боду бижээш, арттырып каан. Ында Манчүрек, Кара-Даг дугайында кожамыктар, эрте чаштан өскүс калган, оолдар аразынга чораан оол канчап өгленип-баштанып, амыдыралды туда бергениниң дугайында кыска-даа бол, солун кылдыр бижээн. Ол кыдыраашты уругларының уруглары, оларның-даа уруглары номчуурлар. Ындыг кырган-ача чурттап чораан-дыр деп чүвени бодаарлар ыйнаан.

Бодум билдингир шүлүкчү, чогаалчы-даа эвес кижи мен. Ынчалза-даа ийи-чаңгыс башка кирген одуругларны "үүжелеп" алыр чаңчылым бар. Оларның аразындан чамдык чечен чугаалар, баштактаныглар, шүлүктер солуннарга парлаттынып-даа турду-ла.

Ам ол үүжеден бир шүлүктү бараалгадып көрейн.

САЛЫМЫМНЫ ЧЕКТЕВЕЙН КӨР

Адам күжүр ажыт кирип,
Алдын черин
шугланыпты.
Эки-Доруу баглаажында
Ээзин манап туруп
калды.
Чай, кыш чокка малын
малдап,
Чайлаг, күзег солуй
көжүп,
Ажы-төлүн доруктуруп
Арат-чонга Кижи чорду.
Кара-Даглар талыгырже
Харап-көрүп чыдар-ла-
дыр.
Кара дажы баарын
өйген,
Кады-кыраан
кээргенчиг.
Адамның сээң сооң
салгап,
Аал-чурт ээлеп, изин
баспаан,
Сандай мунуп, саазын
ууштаан
Салымымны чектевейн
көр.

Алдын-оол МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

ТҮҮНЕЛ КӨРҮЛДЕЖЕ КИРГЕН

Уран чүүл

Бистиң уругларывыс амгы үениң берге экономиктиг айтырыгларын улуг улус-биле бир домей, дүрген шиитпирлээр ап, оон шын түүнелди үндүрүп, харын-дыр чурук, пландарга бөлүп илередип бижир спаргем.

Ооң бадыткалы кылдыр Россия чергелиг "Күрүне акша-хөреңгизин көвүдедир" деп үндүрүг темазынга хамаарышкан чурук болгаш плакат конкурузунга Кызылдың Надя Рушева аттыг бичии уругларның чурулга школазының өөренникчилери: сес харлыг Гриша Черепанов, он ийи харлыг Даяна Санчы, он дөрт харлыг Катя Чистобаева киришкеш, эки түүнелдерлиг болганнар. Оларның ажылдарын Москвада Чурукчуларның Төп Бажыңынга болур түүнел делгелгеге салыр. Оон май 27-де Россия Федерациязының Үндүрүглер болгаш чыылдалар талазы-биле яамызы тиилекчи болган бичии чурукчуларга шаңналдарны кинематографистерниң Төп Бажыңынга байырлыг байдалга тыпсыр.

Борис МОНГУШ.

БИЛДИНМЕС ЧЫЫШ

Май 21-де кежээкиниң 7 шак үезинде ТР-ниң Чазак бажыңының чанынга кыргыс национал ыдыг саарлыкчыларның чыыжы болган. Төрээн кыргыс дылынга чугаалажып турганы-биле, оларның чогум чүү чүвеге удурланып, кымның-биле чугаалажыксап турганын билип алыры берге болду. Чүнүң ужун чыглып турарын сонуургаарымга, чүү кижи сен, документиң көргүс деп негээр болдулар. Бодумнуң-на чуртумга даштыкы саарлыкчыларга корреспондент бижиним уштуп көргүзер ужурга таварыштым. Оон олар чүгле боттарынга хамаарышкан национал айтырыг чугаалажып турарын дыннаттылар. Ындыг болза чүге ыяап-ла Чазак бажыңының чанын шилип алганнар деп?

Борис ОНДАР.

ШЫН
Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.
ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи.
Кол редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:
Каң-оол Сат, Алдын-кыс Монгуш, Урана Базыр-оол, Чимисмаа Монгуш, Сергей Хертек, Таан-оол Хертек.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91; секретариат—3-36-82.
Солун келбейн барганда дараазында телефоннарже долгаар: 3-14-94, 3-57-92

КИЛДИСТЕР:
Нитилел-политиктиг килдис — 3-39-15
Медээлер албаны—3-34-98;
Бухгалтерия—3-41-16;
Солун неделяда үш катап үнер.
Хемчээли 2 парламал ама.
Тиражы 4649.
Чагыг 55.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 КБ "Тувакредит", ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттирген дугаары—Т 00007.
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыннадыглары дээш авторлар боттары харылаар.